

63.3
Т39

ТЕМҮР
ТЫЗКЛАРИ

تيمور نورنگ لاري

تیمور توز وکٹ لاری

فانی اراں

علی خان صافونی و

جیب اللہ کریموف ترجمہ

او تہیکستان قتلہ اکھا و جیدہ سن غیر اصناسی تاریخ قتلہ و قتلہ

پوری پای احمد و فخری آئینہ

نظور قلام تا میدگی آیات و صحت شریاتی

تاشکند

۱۹۹۰

Шарк илдузи ойнамаси кутубхонаси

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Фарсчадан Алихон Соғуний |
ва Хабибулло Кароматов таржимаси

ЎзФА мухбир аъзиси, тарих фанлари доктори,
профессор Б. Аҳмедов таҳрири остида

Тошкент
Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

63.3 (29)

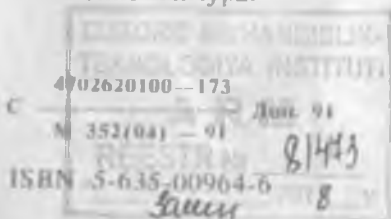
T 39

Темур тузуклари // Форсчадан А. Соғунӣ ва Ҳ. Кароматов тарж;
Б. Аҳмедов таҳрир. остида/. — Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси,
1991. — 144 б.

«Темур тузуклари»да Амир Темур ва 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннахрининг ижтимоий-сиёсий аҳволи, қушни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган узаро муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Уложение Тимура.

ББК 63.3(29) + 63.3(0)4

С Буриёй Аҳмедов — сузбоши муаллифи,
С Алихон Соғунӣ, 1991 й.
С Хабибулло Кароматов, 1991 й.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ҲАҚИДА ИККИ ОФИЗ СЎЗ

«Тузуки Темурий» («Темур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Вокиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номлари билан аталмиш бу асар эътиборга молик тарихий манбалар жумласидан. «Эътиборга молик» деганимизнинг боиси шуки, унинг нусхалари (қўлёзмалари ҳам, тошбосмалари ҳам) куп тарқалган. «Темур тузуклари»ни бугун жаҳоннинг купгина мамлакатларида, масалан, Совет Иттифоки, Англия, Франция, АҚШ, Финляндия, Дания, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Яман кутубхоналаридан топса бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, қайси бир асар қимматли, амалда зарур бўлса, ундан кўпроқ нусха кўчирилган. «Темур тузуклари» ҳам шундай. У кўпроқ соҳиби тожларга керак бўлган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорларнинг кўпчилиги бу ва шунга ўхшаш асарлардан нусха кўчиртириб, шахсий кутубхоналарида асраганлар ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларида улардан муҳим йўл-йўриқ сифатида фойдаланганлар. Масалан, буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг авлоди Шох Жаҳон (1628—1657), Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821—1842) ва Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885—1910) чапдаст котибларига буюриб, «Темур тузуклари»дан ўзлари учун нусха кўчиртирганлари маълум. Кўчирганда ҳам зўр масъулият ва қўнғ билан кўчирганлар. Ҳиндистонлик муаррих Абдулҳамид Лоҳурийнинг (1654 й. вафот этган) «Подшонома»сида (мавлавий Кабириддин Аҳмад ва Абдурахимлар амалга оширган нашр, Калкутта, 1866-1872 й., 1 жилд, 288-саҳифа) бундай гап бор: «Ҳижрий 1047 (милодий 1637—38) йили Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий деган шахс Шох Жаҳонга «Тузуки Темурий»нинг форсийча таржимасини тақдим этган. Подшо таржима билан танишиб чиқиб, уни Декан фавждори (қози қалони), истеъдодли ёзувчи Муҳаммад Афзал Бухорийнинг (1651 ёки 1652 й. вафот этган) қўлига тутқазган ва Шарафуддин Али Яздийнинг (1454 й. вафот этган) машҳур «Зафарнома» асарига солиштириб ва камчиликлари бўлса, тузатиб, хаттот ва муаррихлари ўзидан қўшган ортиқча жойлари бўлса учуриб ташлашни буюрган. «Темур тузуклари»нинг шу қўнғларгача етиб келган қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўша Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий таржимаси асосида яратилган. Бу — биринчидан. Иккинчидан, мазкур асар XVIII асрдан бери (балки анча бурунроқдир, лекин бу ҳақда қўлимизда маълумот йўқ) дунё олимларининг диққат-эътиборини қозониб келади. Масалан, асарнинг матни, тадқиқот ва зарур илмий изоҳлар билан 1783 йилда Англияда, 1785 ва 1891 йилда Ҳиндистон-

да, 1868 йили Эронда чоп этилди. Асар жаҳон тилларидан бир нечтасига: француз (1787), инглиз (1830), урду (1845), рус (1894, 1934) ва эски ўзбек (1835, 1857, лекин тўлиқ эмас) тилларига таржима қилиниб, нашр этилди. Унинг тошбосма нусхалари (Техрон — 1868, Тошкент — 1890 ва ҳ.к.) ҳам кенг тарқалган.

Кизик, бу тасодифийми ёки қонунийми — билмадим, «Темур тузуклари» ҳам, Ўрта Осиё заминида яратилган қўпгина ажойиб асарлар сингари, аввал узга юртларда, хусусан, Европада шухрат топди.

«Темур тузуклари» — подшоларнинг туриш-турмуш ва ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисоладир. Асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда жаҳон тарихида машҳур фотих, саркарда ва истеъдодли давлат арбоби сифатида ном қолдирган Амир Темурнинг етти ёши (1342)дан то вафотига (1405 йил, 18 февраль) қадар кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, аниқроқ қилиб айтганда, унинг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиш, феодал тарқоқликка барҳам бериш ва марказлашган давлат тузиш, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан, Эрон ҳамда Афғонистонни ўз тасарруфига киритиш, Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхон (1376—1395), бутун Европага қўрқув ва даҳшат солган Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402)га қарши ва ниҳоят, буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм жаҳонгирнинг номидан айtilган ва унинг тожу тахт вәрисларига аталган ўзига ҳис вәсият ва панд-насихатларидан иборат. Унда давлатни идора қилишда қимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вәзифалари, вәзир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вәзифалари, амирлар, вәзирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида қўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида гап боради.

Таъбир жоиз бўлса айтмоқчиманки, «Тузук» ёзиш одати Амир Темурдан аввал ҳам бўлган, кейин ҳам. Бу одат аслида хитойлардан ва турк-муғул хонларидан қолган. Масалан, турк хоконларидан қолган «Қонуннома», Чингизхондан қолган «Билик», Хондамир (1474—1535) ёзган «Қонуни Ҳумоюн», Рузбехон (1458—1521 ёки 1530)нинг қаламига мансуб бўлган ва шайбонийлардан Убайдулла-хоннинг топшириғи билан ёзилган «Сулуқ ал-мулуқ» (Подшоларга йул-йўриқ) шулар жумласидандир. Бундай асарларда давлатни идора қилиш тартиб-қоидалари, турли мансаб эгалари вәзифалари, хайри садақа қилиш тартиби, солиқ солиш ва уни тўплаш тартиби, ҳарбий юришларни утказиш ва қўзғолонни бостириш қоидалари баён этилади.

Мутахассис олимларнинг (А. А. Семёнов, Ч. Ръе, Э. Г. Браун ва бошқалар) сўзларига қараганда «Темур тузуклари» бошда туркий тилда ёзилган ва унинг бир нусхаси Яман ҳокими Жаъфар пошанинг қутубхонасида сақланган. Юқорида номи тилга олинган Мир Абу

Толиб ал-Хусайний ат-Турбатийнинг форсийча таржимаси ана шундай туркийча нусхалардан бирига асосланган, албатта.

Асарнинг муаллифи маълум эмас. Бутун юкеа бир шахс — Амир Темур номидан хикоя қилинади. Аслида шундайми ёки Амир Темур айтиб турган, котиб ёзиб олганми, ё булмаса унинг айтганларини кимдир жамъ қилиб китоб тузганми, бу ҳақда қатъий бир фикр айтиш қийин. Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ва унинг таржимаи ҳоли эканлиги эътироф қилинади. Чунончи, Сомийнинг «Қомус ул-аълум» (Истанбул, 1891. 1727- бет) асарида Амир Темур «Тузуқот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган» дейилган. Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М. И. Иванин (1801—1874) «Тузуқлар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар. Бироқ европалик бошқа бир ғуруҳ олимлар (Э. Г. Браун, Ч. А. Стори, В. В. Бартольд) «Темур тузуқлари»ни сохта асар, уни Амир Темур ёзмаган, дейдилар. А. Ю. Якубовскийнинг фикрича, асар XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган. Инглиз олими Ч. А. Стори юқорида номи зикр этилган Мир Абу ал-Хусайний ат-Турбатийнинг асар муаллифи деб тахмин қилган. Хуллас, қандай булмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганлигидан қатъий назар, у сохта эмас, балки чин асардир. Агар унда баён этилган воқеаларни Низомиддин Шомийнинг Амир Темур тарихини ўз ичига олган машҳур «Зафарнома»си ёки Шарафуддин Али Яздийнинг шу номдаги асари билан солиштирилса, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, Шарафуддин Али Яздий шундай ёзади: «...шу тартибда улҳазрат (Амир Темур) ҳаётининг улуғ воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган туркий манзума ва форсий асар, алоҳида-алоҳида назм ва [наsr] тарзида тузилган эди».

«Темур тузуқлари» ҳам феодализм жамияти шароитида битилган бошқа асарлар сингари ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кузлаб ёзилган, уша синфнинг дунёқарашини ифода этган. Асарда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари бузук, одамларнинг қўпайишининг олдини олувчи ҳаракат деб, ўз озодлиги ва ватанининг мустақиллигини ҳимоя қилган халқлар эса қоғир, бузғунчи, безори (авбош) деб аталган. Тобеликдан бўйин товлаган ёки шунга интилган не-не қўртларнинг халки «оқ уйлик» қилиниб, узга қўртларга мажбуран қўчириб юборилган. Темурнинг ўзи эса одил ва инсонпарвар подшо сифатида тасвирланади, унинг шахси қўп жиҳатдан идеаллаштирилади.

Шунга қарамай, асарда фан учун муҳим маълумот ва фактлар қўп. Авваламбор, «Темур тузуқлари» Амир Темурнинг тарихи, унинг замонида, аниқроғи, 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Темур ва темурийлар давлати ҳамда қўшинининг тузилиши, уша йилларда Темур давлатининг қўшни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган муносабатлари ҳақида хикоя қилади. Мен юқорида бу асарда муҳим ва оригинал маълумотлар қўп, деб айтдим. Бунини мутахассисгина эмас, балки асарни ҳолис ва

синчиклаб укиган ҳар бир киши бемалол илғаб олиши мумкин. Шундай бўлса ҳам улардан айримларини мисол тариқасида қайд этиб ўтамыз.

Асарда айтилишича, давлат асосини ўн икки ижтимоий тоифа: 1) саййидлар, уламо, машойих, фозил кишилар; 2) ишбилармон, донишманд одамлар; 3) ҳудожўй, таркидунё қилган кишилар; 4) нўёнлар¹, амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбий кишилар; 5) сипоҳ ва раият²; 6) махсус ишончли кишилар; 7) вазирлар, саркотиблар; 8) ҳақимлар³, табиблар, мунажжимлар, муҳандислар; 9) тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли ҳунар ва санъатчилар; 11) сўфийлар; 12) савдогар ва сайёҳлар ташкил этади. Унинг тақдирини эса уч нарса: подшо, ҳазина ва аскар ҳал қилади.

Иккинчи мисол. Қўшин асосан ўн, юз, минг ва туманга бўлинган, ўн кишилиқ ҳарбий бўлинма тепаида турган бошлиқ — унбоши, юз кишилиқ қисмининг бошлиғи — юзбоши, минг кишилиқ қўшин етакчиси — мингбоши, туман бошлиғи нўён деб аталган. Асарда уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маоши ҳам аниқ курсатилган. Масалан, оддий сипоҳий минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, унбоши қарамоғидаги аскарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши унбошидан икки баробар ортиқ маош олишган. Мингбошиларнинг маоши эса юзбошиникидан уч баробар ортиқ бўлган.

Учинчи мисол. Амир Темур ўзининг улкан империясини улусларга бўлиб идора қилди. Мовароуннахрдан бошқа унинг тасарруфида бўлган барча вилоят ва мамлакатлар тўрт улусга бўлинди. Темурнинг тўнгич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга бир вилоят билан 12 минг кишилиқ қўшин⁴, иккинчи ўғил Умар Шайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли Мироншоҳга Озарбайжон, Ирок ва Арманистон билан 9 минг кишилиқ қўшин, кенжа ўғли Шохрухга Хуросон, Журжон, Мозандарон, Сеистон билан 7 минг аскар берилди. Лекин улуслар гарчанд марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида давлат аппарати, мустақил қўшини бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришлар уюштирганда ўз қўшини билан қатнашиш ёки олий ҳукмдор талаб қилганда аскар юбориб туришдан иборат эди.

Тўртинчи мисол. «Тузуқлар»да вазирлар, амирлар ва волийлар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан, Темур давлатини етти нафар вазир: 1) мамлакат ва раият ишлари бўйича вазир (бош вазир); 2) вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича

¹ Нўён (нўюн) — турк-мўғул халқлари орасида: хонзода, туман (10 000 кишилиқ қўшин) бошлиғи.

² Раият — солиқ тўловчи халқ, қора халқ.

³ Ҳақим — файласуф, донишманд, алюма.

⁴ Жаҳонгирнинг вафотидан сўнг унга тегшли бўлмиш Балхга Кобул, Ғазна ва Қандаҳорни қўшиб, ўғли Пирмуҳаммадга берилди.

⁵ Хирож — баъзан даромад солиғи: ҳосилнинг учдан бир қисмини ташкил этади.

вазир; 3) эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш ишлари вазири; 4) салтанатнинг қирим-чиким ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия ишлари вазири; 5, 6, 7) сарҳад (чеккара) вилоятларининг ишларини назорат этиб турувчи вазирлар. «Вазирлар,— дейилади «Тузуқлар»да,— салтанат устунларидир... [улар] мамлакат ободончилигини, раиятнинг тинчлигини, сипоҳларнинг бирлигини, хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанат ишларини юзага чиқаришда камчиликка йўл қўймайдилар. Салтанатга зарарли нарсаларни қайтаришда молу жонини аямайдилар».

Амирлар ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовор. «Тузуқлар»да келтирилган маълумотларга қараганда, амирлар асосан ҳарбий кишилар бўлишган ва Амир Темурга тобеъ бўлган қирқ аймоқ¹дан ўн икkitаси: барлос, арғин, жалоир, тулкичи, дулдой, муғул, сулдус, туғой, кипчок, арлот, тотор ва тархонлар ичидан сайлаб олинган. Амирлик рутбаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки пайтларида у билан бирга бўлган 313 кишига берилган. Булардан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши, тўрттаси — бекларбеги, биттаси — амир ул-умаро (амирлар амири: бош амир) бўлган. Қолган саккиз мансаб, фикримча, сарой хизматида бўлган мансабдорлардан баъзи бирларига берилган бўлиши керак. Булардан бошқа яна ўн икки кишига биринчи, иккинчи... ўн биринчи, ўн иккинчи даражали амир деган унвон берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг нойиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ногора, амир ул-умарога бир байроқ, ногора, туман — 10 000 кишилик кўшин, туғ² ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ногора, чортуғ ва бурғу берилган.

«Тузуқлар»да вазирлар, амирлар ва ҳокимларга бериладиган инъомлар ҳақида ҳам гапирилган. Масалан, қайси бир амир бирон кўшинни енгса ёки мамлакат олса уни уч нарса: 1) туғ, ногора ва баҳодирлик мартабаси; 2) давлат кенгашларига бемалол кириш ҳуқуқи; 3) бирон сарҳаднинг ноиблиги билан сийлаганлар.

Расмий маросимларда, яъни подшонинг олий мажлисларида ўлтириш тартиби ҳақида маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Айтилишича, саййидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих, улўғ ва олий табақадаги кишилар подшонинг ўнг тарафидан, амир ул-умаро, бекларбегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, туманот ва қушунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар, мансаб ва мартабаларига қараб, подшонинг сўл тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рубарўсидан, қалонтар³лар, қадҳудо⁴лар — вазирларнинг орқасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар — тахт орқасида, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар — тахт орқасида, унинг чап тарафидан ўрин олганлар ва ҳоказо.

¹ Аймоқ (уймоқ) — уруғ, қабила.

² Туғ — учига одатда от ёки ҳўкиз думи боғланган таёк: ҳокимлик белгиси.

³ Қалонтар — ўша замонларда Мовароуннаҳрда, Эронда шаҳар бошлиғи.

⁴ Қадҳудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

Маълумки, Темур тузган қўшин ўзининг стратегик ва тактик маҳорати билан ўша даврнинг энг мукаммал ва қучли армияларидан ҳисобланади, унинг ташкилотчиси ва етакчиси эса тажрибали моҳир саркарда сифатида шуҳрат топди. «Темур тузуклари»да ўша қўшиннинг тузилиши, қуролланиши, ҳарбий санъати¹ ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Хусусан, унинг жанг олдида сафга тизилиши ва жойлаштирилиши ҳақидаги маълумотлари ниҳоятда қимматлидир. Темур қўшинининг ўз даврига нисбатан нақадар мукаммал бўлганлиги асарнинг Фотиҳ Каримов матбаасида 1307 (1889—90) йили чоп этилган нусхасига илова қилинган карталардан ҳам яққол кўриниб турибди.

«Тузуклар»да Амир Темур даврида алоҳида ундириладиган солиқ ва жарималар ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор. Ўша вақтларда солиқ тўловчи халқдан хирож, молу жиҳот, совурин, қўналға, бож, шилон пули сингари солиқ ва жарималар ундирилган. Солиқ ва жарималарни йиғиш ва харж қилишга алоҳида эътибор берганлар. «Хирожни йиғиш вақтида, дейилади ушбу асарда,— икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб раиёт аҳволини текшириб турсин, бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволига ҳароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган тамом мол-ашёни қирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсим қилсинлар». Шуни ҳам айтиш керакки, хирож баъзан суғориладиган ерлардан олинган ҳосилнинг учдан бир қисми, ёмғир суви билан битган ерларда умумий даромаднинг тўртдан бир қисми ҳажмида тўпланган.

Мен яна «Темур тузуклари»да тилга олинган иккита масала устида қисқа тарзда тўхтаб ўтмоқчиман:

1. Асарда «турк-тожик» деган иборани икки-уч ерда, биринчи мақолада ҳам, иккинчи мақолада ҳам учратдик. Бунда Темур ва темурийлар давлатига қарашли ўлкаларда туркий халқлар билан ёнма-ён тожиклар ҳам истиқомат қилганликлари, улар ҳам бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида роль ўйнаганликлари кўриниб турибди.

2. Яна бир-икки жойда, хусусан, Амир Темур фаолиятининг дастлабки даври билан боғлиқ воқеалар баёнида, «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган атама ва иборалар учрайди. «Тузуклар»да айтилишича, улар ўша вақтларда ҳам Мовароуннаҳрда истиқомат қилганлар, маҳаллий аҳолига жабр-ситам утказганлар ва тўғки Темур улар билан қурашган. Бу ерда, чамаси, бир вақтлар, аниқроғи, Ботухон замонида (1227—1255), 1251 йилдан бошлаб, Чигатой улусининг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр) Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий таъсири остига тушиб қолган кезларда, Дашти Қипчоқдан шу

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун юқорида номи зикр этилган генерал-лейтенант М. И. Иванининг 1846 ва 1875 йиллар чоп этилган «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане» номли китобига мурожаат қилинг. Бу китоб «Темур тузуклари» асосида ёзилган.

ўлкага кучиб келиб қолган уруғлар ва қабилалар хусусида гап бораётганга ўхшайди. Рашид уд-Диннинг (XIII аср) «Жомеъ ут-таворих» ҳамда ўтамиш ҳожининг «Чингизнома» (XVI аср бошида) асарида бу ҳақда ишончли маълумотлар бор. Маълумки, Дашти Кипчоқ аҳолиси, аниқроғи, унинг Оқ урда ва Шайбон улусида истикомат қилган қисми XIV—XV асрларда ёзилган тарихий асарларда «ўзбек» номи билан аталган. Бундан ўзбеклар XIV-XV асрларда пайдо бўлган халқ экан, деган фикр-хаёлга бормаслик керак. Ўзбеклар ҳам, ўрта Осиёдаги бошқа халқлар сингари қадимий халқ. Улар ҳам бактрияликлар, сугдийлар, шошликлар, хоразмликлар ҳамда парканаликларнинг авлоди ҳисобланадилар, лекин бошқа халқларда ҳам бўлгани каби, фақат уларнинг (ўзбекларнинг) номи кейинроқ пайдо бўлган. Бу — ҳаётий ҳақиқат. Одатда, халқнинг тарихи номилан бирмунча олдин юради. Буни мутахассис олимлар яхши биладилар. Ёки бу гаплар — «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган гаплар — асар форс тилига таржима қилинган пайтда юқорида номи зикр этилган Шоҳ Жаҳоннинг курсатмаси билан қўшиб қўйилган бўлиши ҳам мумкин, чунки Бобурийларнинг Шайбон авлоди ва кўчманчи ўзбекларга муносабати бизга яхши маълум.

Асарнинг ўзбекча таржимаси дастлаб «Гулистон» ойномаси саҳифасида чоп этилган. Лекин бу ҷоқеа бундан қарийб 25 йил муқаддам — 1967 йили бўлган. Уша таржима шарқ тилларининг билимдони Алихон Тўра Соғуний (1885—1976) тарафидан бажарилган эди. Мазкур таржима, таржимоннинг ўз сўзига қараганда («Гулистон», 1967, № 1, 16—17-саҳифалар), ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари бош идорасининг кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилган эди. Лекин мазкур нашр билан яқиндан танишганимизда унинг бир қатор жузъий камчиликлари аниқланди: биринчидан, ушанда Алихон Тўранинг таржимаси маълум сабаблар билан тўла тарзда чоп бўлмаган экан. Иккинчидан, таржима эски ўзбек тилида бўлиб, уни бу тилдан хабарсиз киши махсус лўғатларсиз ўқиб тушуниши қийин. Учунчидан, Алихон Тўра таржимасининг тушириб қолдирилган жойлари ҳам аниқланди ва ниҳоят, унинг кўп жойлари эркин таржима қилинган; матндан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди. Тўртинчидан, кўп ўринларда номлар ва атамалар нотўғри ёзилган. Домланинг таржимасини қайтадан нашр этиш масаласи ўртага қўйилганда унинг мана шу камчиликларини бартараф қилиш зарур деб топилди. Ана шу мақсадда «Тузуқлар»нинг юқорида қайт этилган таржимаси асл нусха (Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, инв. № 8201) ҳамда унинг хижрий 1285 (милодий 1868) ва хижрий 1307 (милодий 1889—1890) йилларда чоп этилган тошбосма нусхалари билан солиштирилди ва Алихон Тўра Соғунийнинг таржимаси жиддий равишда тузатилди. Бу ўта оғир иш истеъдодли еш шарқшунос олим Ҳабибулло Қароматов тарафидан бажарилди. Асарнинг мазкур нашри юқоридаги нусхалар асосида қайтадан таржима қилинди, десак ҳам хато қилмаган бўламиз. Тарихий ва жуғрофий изоҳлар Б. Аҳмедов, Амир Темур шажараси эса Ҳ. Қароматов тарафидан тузилди.

Бу таржима «Шарк юлдузи» ойнамасининг 1989 йилдаги 8- сонида ўқувчиларга тақдим этилган эди. «Темур тузуклари»нинг ушбу нашрида эса журналхонларнинг мулоҳазалари ҳисобга олиниши билан бирга, матн мавжуд қўлёзма ва тошбосма нусхалари билан яна бир бор қиёслаб чиқилди, лозим топилган ўзгаришлар киритилди.

Нима учун аввал Темур ва темурийлар тарихига оид бошқа асар эмас, балки «Темур тузуклари» чоп этилаяпти деган савол туғилади. Биринчидан, бу фақат Амир Темурнинг таржимаи ҳолидан иборат асар эмас, балки Мовароуннаҳрнинг ҳали яхши урганилмаган қарийб 60 йиллик ижтимоий-сиёсий тарихи ҳамдир. Иккинчидан, бу асар Амир Темур асос солган нисбатан марказлашган феодал давлатнинг тузилиши, XIV асрда жаҳонга даҳшат солган Темур қушинининг таркиби, феодал муносабатлари ва бошқа илмий масалаларни урганишда муҳим манба ролини ўташи мумкин. Қолаверса, у Темур шахсининг нақадар зиддиятли эканлигини очиб берадиган асардир.

Фикримча, бу асарни чоп қилиб туғри иш қилинаётир. У авваламбор, тарихий ўтмишни билишни истаган кўп сонлик ўқувчи хоҳиш-истагининг инобатга олинишидир. Ахир «Ҳар бир халқ ўз тилига, ўз тарихига эга. У ўз аجدодларини билишни истади. Бу, наҳотки социализмга зид бўлса? Йўқ, зид эмас, албатта» (М. С. Горбачев).

Бурибой Аҳмедов

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

БИРИНЧИ МАҚОЛА

ТАДБИРЛАР ВА КЕНГАШЛАР

Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузукка тушириш, муҳолифларни [кўнглини овлаб] дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муаммага, мурасаю мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўладим.

Пирим Зайниддин Абубакр Тойбодий¹ менга ёзмишларким, «Абулмансур² Темур³, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин. Яъни: 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) катъий қарор тадбиркорлик ва ҳушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари нисбатан бўлган жоҳил одамга қиёс қилиш мумкин; унинг айтган сўзлари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорлик билан иш юргизгин, токи оқибатда надомат чекиб

¹ Зайнуddин Абубакр Тойбодий — машҳур шайх, улўғ шайхули-дом асли Ҳиротнинг Тойбод қишлоғидан. Амир Темурнинг пирларидан. Муаррир Фасиҳ Ҳавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасихий» асарида келтирилган маълумотлар кўра, Амир Темур у билан биринчи марта 1381 йили Ҳарируд vodiисида учрашган. Тойбодий 1389 йили 28 январда вафот этган.

² Абулмансур — лугавий маъноси: зафарманд, ғалаба қозонувчи; Амир Темурни улўглаб аталган унвонлардан бири.

³ Амир Темур бин Тарагай Мухаммад Баҳодир 736 сичкон йилида, шаъбон ойининг 25 кунинда (милодий 1336 йил 9 апрелда, Шаҳрисабз (Кеш) дан ун уч чакирим (тахм. 13 км.) бўлган Хожа Илор қишлоғида туғилган. Ҳозир бу қишлоқ Яққабғоғ районига қарашли. Отаси Тарагай баржос уруғининг нуфузли бекларидан бўлиб, ҳудожуи киши сифатида шайхлар билан яқин муносабатда бўлган. У 1360 йили вафот этган ва Кеш шаҳрида дафн этилган. Онасининг исми Тегина хотун эди. Амир Темур ҳижрий 807 йил, шаъбон ойининг 17- кунинда (милодий 1405 йил 18 февралда) Ўтторо шаҳрида дунёдан кўз юмди. Шарафуддин Али Яздий ва Фасиҳ Ҳавофийнинг берган маълумотиға мувофиқ Амир Темур вафот қилган йилда ундан 2 ўғил ва 19 невара ва 15 чевара қолди, жами 36 шахс эди. Булардан ташқари, Темурнинг кичик кизи — Султон Бахт бегим ва катта кизи Ога бегимдан туғилган ўғил — султони Ҳусайн Мирқо номли набираси ҳам бор эди.

пушаймон бўлмагайсан. Шуни ҳам билишинг керакким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлмай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. [Хуллас] бажарилиши шарт бўлган тадбирларнинг таърифидан ва зикридан сўнг [шуни таъкидлаш лозимки] қатъийлик, сабр, чидамлик, соғлиғу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилур. Вассалом».

Мактубда ёзилмиш сўзлар эса салтанат ишларида мен учун энг туғри йўлбошчи эди. Шунга кура давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. [Донишмандлар] демишларким, ўз ўрнида қилинган тадбир билан саноксиз лашкар қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, беҳисоб лашкарни енгиб булур. Тажрибамда кўрилганким, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва хушёр бир киши, минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради. Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгил қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳининг қамлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоклик [тангрининг] мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен икки юз қирк уч киши билан кенгашган ва тадбир юритган ҳолда Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг¹ отлик аскар билан қалъа ва унинг атрофини қўриқламокда эдилар. Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган туғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини қўлга киритдим, сўнг Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлик аскар билан устимга бостириб келиб мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен тангрининг мадади ва иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чиқдим ва [душман билан] бир неча маротаба жанг қилдим. Пировардида шу икки юз қирк уч йигитим билан ўн икки минг отлик ғаним лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг² ергача қувиб бўрдим.

Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва хушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмок лозимдир. [Шу сабабли] пайгамбаримиз Мухаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар ишни кенгашган ҳолда қилдим. Ҳар ҳикмат кенгашчилар йигилиб, мажлис очилар экан, яхши-ёмондан, фойда-зиёндан, олдимиздаги ишларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Буларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини қўнғилга келтирардим. Айниқса, ул ишни хатарли томонларига кўпроқ эътибор берардим. Агар икки хатарлик [ёки] бир хатарлик ишларни

¹ Асарининг Техрон нашрида «икки минг отлик аскар» деб кўрсатилян.

² Фарсанг — 6—7 км та тенг масофа ўлчоғи.

килишга тўғри келгудек бўлса, икковидан баробар қутулиш чораси топилмагач, бир хатарлигини ихтиёр этардим. Бунга мисол, Дашти Жете¹ амиirlари Туглук-Темурхон²га қарши исён туғини қутардилар. Бу хусусда Туглук-Темурхон мендан маслаҳат сўради. Агар ғанимни тор-мор этгали лашкар юборса икки хатар, ўзи борса бир хатар борлигини билдириб, унга йўл-йўрик кўрсатдим. Менин кенгашим билан даштга, исёнчилар устига ўзи бориб эди, барча ишлари мен айтганимдай бўлиб бажарилди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиш йўлларини мулжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлилик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини уйлаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, кенгаш эгалари бирлик, иттифоклик билан сўзда собит, ишда чидамли бўлишлари шартдир. Қилмокчи бўлган ишларини қилмасдан қолдирмасинлар. Агар бирор ишни қилмасликка сўз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасинлар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини [шунчаки] эшитардим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қўярдим ва дилимга жойлардим.

Агар [ғаним устига] лашкар тортмокчи бўлсам, уруш-ярашдан уртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб қўрардим, агар урушга мойил бўлсалар, унинг нафъ ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб қўрардим, қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим. Сипоҳни иккилантирадиган [турумсиз] кенгашни эшитишдан сақланардим. Қайси киши ақлга сиккан бир ишни куйиний гапирса, суйиб эшитар эдим. Кимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга ҳам қулоқ солардим. Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида уйлаб қўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

¹ Жете — Чигатой улуси икки қисмга бўлиниб кетгандан кейин (1269 й.) Еттисув, Чу воҳиси ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган, унинг шарқий қисми шу ном билан аталган.

² Туглук Темурхон бин Угулхожа бин Дувахон (баъзи манбаларда Туглук Темурхон бин Эминхожа шаклида), 18 ёшида амир Пўлодчи томонидан хонликка қутарилган. У Шарқий Туркистон, Еттисув воҳисидаги ерлар, Тянь-Шань тоғи (Тангритоғ) этакларида жойлашган кўплаб мавзёлар, Балхаш кўли, Иртинг ва Эмирларёлари атрофидаги ерларни ўз ичига олган улкан Мўғулистон салтанатини тузиш 1348—1362 йилларда ҳукмронлик қилган. 1360—1361 йилларда икки маротиба Мовароуннахрга юриш қилиб, Қарши вилояти (Қашқадарё) гача бўлган ерларни қисқа муддат ҳукмронлик қилган. У 1362 йилда вафот этган.

Чунончи, Чингизхоннинг набираси¹ Туғлуқ-Темурхон Мовароун-нахр мамлакатини босиб олиш қасдида қўшин тортиб, Хужанд суви-дан² кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи барлос³ ва амир Боязид жало-йир⁴ номига ёрлик⁵ жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилганди. Улар мен билан кенгашдилар. Ўз эл-улуслари билан Хуросонга кетиш ёки Туғлуқ-Темурхон олдига бориш ҳақида маслаҳат сўрадилар. Мен уларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ-Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг [эса] икки зиёни, бир фойдаси бордир, дедим. Улар менинг кенгашимга кирмай [эл-юрти билан қучиб] Хуросон томонга кетдилар⁶. Мен ҳам Хуросонга ёки бўлма-са Туглуқ-Темурхоннинг олдига бориш-бормаслигимни билмай ик-киланиб қолдим. Шу ҳол асносида пирым (Тойбодий)дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртинчи халифа [хазрати Али ибн Абу Толибдан], унга тангрининг қараму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон — қамон, ер — қамон ипи, ҳодисалар [ва офату кулфатлар эса] ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи-худойи таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуғ бўлсин, одамлар қерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошига қочсинлар,— дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ-Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил». Бу жавоб келиши билан қўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ-Темурхон қошига боришга аҳд қилдим.

Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олга, кейин Куръондан фол очардим ва Куръон ҳукми билан иш қилур эдим.

Туғлуқ-Темурхон Чингизхонга набира эмас, авлод ҳисобланади. Унинг бобҳис Душхон Чигатойхоннинг набираси бўлган.

Хужанд суви — Сирдарёнинг урта асрлардаги номларидан.

Ҳожи Барлос — Амир Темурнинг амакиси Фасих Ҳавофийнинг ёзишича, 1358 йили мўғул амира Баён сулдус ва Ҳожи Барлос иттифок бўлиб амир Қозоғоннинг ўғли Абдуллони жангда енгганлар ва у Андароб томонга қочган. Шунда Кеш (Шаҳрисабз) вилояти ҳукмдорлиги Ҳожи Барлосга теккан. У ва Амир Темур 1360 йилда Самарқанд ҳукмдорларидан ҳисобланган. Туғлуқ-Темурнинг Мовароун-нахрда иккинчи юришида Хуросонга қочиб, у ерда маҳаллий амирлар томонидан 1361 йили улдирилган.

Боязид Жалойир — Мовароуннахрнинг йирик амирларидан бири, Хужанднинг ҳукмдори бўлган. Туғлуқ-Темурнинг иккинчи юришида унинг фармони билан қатл этилган.

Ёрлик — фармон.

Бу воқеа 1360—1361 йилларда содир бўлган.

Туғлуқ-Темурхон олдиға боришдан аввал Куръондан ыарак очсам,
«Сурайи Юсуф алайхи-с-салом»¹ чикди ва Куръони мажид хукмиға
амал қилдим.

ТУҒЛУҚ-ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СЎНГ КЎНГЛИМҒА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШ

Туғлуқ-Темурхон, [саркардалари] Бекчик, Ҳожибек эркинит,
Улуғ Туктемур керайит² ва Жетенинг бошқа амирларидан уч фавж³
тузиб, уларни Мовароуннахр мамлакатини талон-торож қилиш учун
юборганлиғи, уша уч фавж қушин Ҳузор⁴ деган жойға келиб
тушганлиғи хабари менинг қулоғимға етди. Шунда Туғлуқ-
Темурхонни бориб қуришдан илгари бу очқуз амирларни мол-дунё
билан алдаб, Мовароуннахр вилоятини қатлу қоратдан қутқариб
қолишға қарор қилдим. Тилға олинган амирларни қурганимда
уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат қўрсатиб, мени ортиқча
сийладилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор
булганлиғидан, совға-соврун⁵ йўсинида уларға берилган ҳар турлик
тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннахрни босиб
олиш ва талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар. [Шундан сўнг]
туғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан қуришдим⁶. Хон келишимни
яхшилиққа йўйиб, [салтанат ишларида] мендан кенгаш сўради.
Қўрсатган кенгашларимни туғри деб топиб, ҳаммасини қабул қилди.

¹ Куръон, 12-сура, Совет тадқиқотчилари Амир Темурнинг саводли ёки саводсиз
булганлиғи хусусида иккилашадилар. Амир Темурга исбатан адолат сақлаган
тарихчи Ибн Арабшоҳ (XIV — XV) «Ажойиб ул-мақдур» асарида, машҳур араб
доинишманди Ибн Халдуinning Амир Темур билан суҳбат қуриб, уни буюк ақл-заковат
эгаси деб эътироф этганлигини ёзади. Шу даврнинг бошқа тарихчилари: Ҳофиз Абду
«Зубдат ут-таворих...» ва Абдулраззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн...» асарларида
Амир Темурнинг фалсафа, табобат ва нуҷум (астрономия) фанларидан яхши
хабардор булганлиғи ҳақида маълумот берадилар. Алишер Навоий ҳам «Мажолис-у
нафис» асарида шундай ёзади: «Темур Қурагоний...— агарчи назм айтмоқ
илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеи
ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони минг яхши байт айтқонча бор». Ушундан
Алишер Навоийнинг ушбу асарида шахслар ҳақида келтирган маълумотлари ўзининг
аниқлиғи билан ажралиб туради. Кейинги асрларда ёзилган «Темурнома» асарида ҳам
Амир Темурнинг саводли булганлигини тасдиқловчи қатор мисоллар мавжуд.

Матнда Амир Темурнинг Куръондан фол очиши мисоли ҳам унинг саводли
булганлиғига далил бўла олади. Британия қомусида (1946) ҳам Амир Темурнинг
Куръонни яхши ўқиганлиғи ҳақида қайд бор.

² Эркинит, керайит — турк-мўғул қабиаларидан.

³ Фавж — ҳарбий бўлинма.

⁴ Ҳузор бўлса керак.

⁵ Соврун — подшоҳ ва хонлар, умуман олий мартабали зотлар билан
учрашганда уларга тортиқ қилинадиган матолар.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, бу учрашув
761/1360 йилда юз берган.

Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, [юқорида айтилган] уч фанж амирлари, ерлик халқдан нақд пул ва соврунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннахрга боришларини манъ этди. Мансабларидан бўшатди. Уринларига Ҳожи Махмудшоҳ Ясовурийни¹ тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кўтариб юртларига қайтиб кетдилар.

Йўлда хоннинг девонбегиси ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Уғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам узларига оғдириб олиб, Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ-Темурхоннинг Дашти Қипчоқ² даги амирлари ҳам исён туғини кутаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мендан маслаҳат суради ва Жете тарафга йўл олди. Мовароуннахрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор нўён³ нинг Мовароуннахрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннахр вилоятига, то Жайхўн дарёсининг соҳилларигача ерларга ҳукмрон бўлдим. Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди. Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир туғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, Туғлуқ-Темурхон мен билан тузган аҳду қарорини бузиб, иккинчи бор Мовароуннахр мамлакатига қўшин тортиб келди ва ҳукуматни мендан тортиб олиб, уғли Илёсхожага топширди. Мени эса унга бош қўмондон (сипоҳсолор) ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Менга Қочувли-баходир⁴ ва Қобулхон⁵ томонидан битилган аҳдномани курсатди. Мен улуг боболаримизнинг сўз ва номаларини қабул қилиб, сипоҳсолорлик қилишга рози бўлдим.

Ҳижрий 762 (милодий 1360—61) йили Туғлуқ-Темурхон иккинчи марта Мовароуннахрга қўшин тортиб келиб, мени ўз

Ясову — мўғул қабиаларидан бирининг номи.

ХI асрдан бошлаб Балхаш қулидан тортиб тарбга, Днепр дарёсигача бўлган ерларни Дашти қипчоқ деб аташган. Қипчоқ сўзи рус ва Византия солномаларида қулданилган эмас. Қадим рус солномалари бунинг урнида «половцы» терминини, Византия солномалари эса «коман» терминини қўллаганлар.

Қорочор нўён — Чингизхоннинг нуғули амирларидан; Чингизхоннинг маслаҳатчиси ва лашкарбошиси. Нўён Чингизхон наслидан бўлган хонзода.

Қочувли-баходир — барлос қабиласининг биринчи бошлиғи.

Қобулхон — мўғулларнинг Нирун тоифасидан бўлган ҳукмдори; Аланхува вилояти.

хузурига чорлаб нома жунатди. Мен [рози булиб], уни истикболига чикиб, у билан куришдим. У орамиздаги ахдни бузиб, Мовароуннахрии ўгли Илёсхожага топширди, мени эса сипохсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортикча руйхушлик билдирмаётганимни кўриб, менинг бобом Кочувли-баходир ва ўзининг бобоси Қобулхонларнинг ахдномасини кўрсатди. Пулат тахтага имзоланган ахдномада¹ «хонлик Қобулхон авлодининг қулида, сипохсолорлик эса Кочувли-баходирхон болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасин», деган сузлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар ахдига вафолик қилиш юзасидан сипохсолорликни қабул қилдим.

Мовароуннахрда ўзбекларнинг жабру зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёсхожа бўлса давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсам уз салобатим ва хайбатим билан ўзбеклар устидан ғалаба қилдим ва мазлумларни золимлар жабридан халос қилдим. Бу Илёсхожа амирлари ва ўзбекларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туглуқ-Темурхонга хат ёзиб, «Темур бизга қарши исён туғини кутарди», дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин билди, мени улдириб, йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукми қилинганлигимни билиб олдим. Бунинг иложини қилиб, қуйидаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баходир йигитларини ва атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсуниб кўмак дош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши — Ики Темур бўлди, иккинчиси — амир Жоку барлос эди. Булардан бошқа улус баходирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоқчи [ва хизмат қилмоқчи] эканликларини билдирдилар.

Мовароуннахр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланок, тезда ўзбекларга ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим ўзбеклар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннахр аҳолисининг каттаю кичиқ менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбекини тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қушун бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган ахдномада фатволарининг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар,² Алло таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига кўрсатган ишларига мувофиқ Мовароуннахрдаги бутун аҳли ислом

¹ Бу ерда Ботухон замонидан қолган Дашти қипчоқлик амирларнинг авлоди назарда тутилади. Рисола матнида «Ўзбекиё тоифаси», «Ўзбек» шаклида ёзилган, ҳақда туларок маълумот олиш учун қаранг: А. Ю. Якубовский. Ўзбек халқининг юртимизда келиши масаласи ҳақида. Тошкент. 1941; Бурибой Аҳмедов. «Мулоқот» ойномаси. 1991 йил, № 1; Қозоқбой Маҳмудов. Туркий қавмлар тақдири. «Фан ва турмуш» ойномаси. 1990 йил, № 12.

² Хулафо ар-Рошидин — ҳазрати Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг мусулмон жамоасининг диний ва дунёвий ишларини бошқаришда унга уриниб (халифа) ҳисобланган тўрт диний пешво: Абу Бакр (хукм.йил.632—634), Умар (хукм.йил.634—644), Усмон (хукм.йил.644—656) ва Али (хукм.йил.656—661).

сипоҳу раият¹ ёхуд уламою машойих булсин, Амир Темурга иззату
ихром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб
атасинлар ва уни Аллоҳнинг [ердаги] қудрати-салтанат тахтига
лойик кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуסי, мол-мулки ҳамда
жонига зулм-ситама қулини чўзган ўзбеклар тоифасини дафъ
қилишда ва умуман йўқотишда Темурга [ёрдамлашиш учун] ўз мол
ва жонларини [аямай], тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду
байъат² имизга содик қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан
қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон
қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик».

Бу фатвоини менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал
байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашкар тортишга қарор қилдим
ва мазлумлар ҳақини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча
разил кишилар бу сирни фош қилиб қуйдилар. [Шундан кейин]
уйланиб қолдим, мабодо Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши
уруш бошласаму, бироқ Мовароуннаҳр аҳли [жанг-қилишдан] қўл
тортса-чи? [Унда нима бўлади?] Шундай булгач, яхшиси, шаҳардан
чиқиб, Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишни
истаганлар ҳузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб,
ўзбекларга қарши жангу жадални бошлагайман»,— деб қарор
қилдим. Самарқанддан чиққанимда олтмиш отлиқдан бошқа бир
киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, уйлаган кенгашим
хато бўлмаган экан.

Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, бир киши булса ҳам бизга
келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон³ тарафга
ўтиб, у ернинг шоҳлари билан қўшилишга қарор қилдим. Отланиб,
Амир Кулол⁴нинг ҳузурларига бордим. Улар менга Хоразмга
бўришимни маслаҳат бердилар. Агар ўзбеклар устидан ғалаба
қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини уларга назр
қилишга қарор қилдим. Улар менга зафар тилаб фотиҳа ўқиғач,
қетишимга рухсат бердилар. Саййид Амир Кулолнинг хизматлари-
дан чиққанимда, ҳаммаси бўлиб олтмиш отлиқ менга ҳамроҳлик
қиларди. Илёсхожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар
топиб, Хива ҳокими Тўқал-баҳодирга хат ёзиб, менга қарши
чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан. Тўқал-баҳодир минг

¹ Раият — солиқ тўловчи халқ; қора халқ.

² Байъат — ҳукумат ёки дин бошлиғига бўйсунуш хусусида қилинган аҳд-паймон.

³ Бадахшон — Амударёнинг юқори оқимида; ҳозирги Файъобод ўрнида жойлашган шаҳар шундай номланган.

⁴ Саййид амир Кулол ёки Шамсуддин Кулол — Ибн Арабшоҳ уми Шамсуддин Фахурий (араб. фахур — кулол) деб номлаган. Хожাগон Нақшбанд тарикатининг кўзга кўринган шайхларидан. Қаршилик машхур мутасаввиф. Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг пирларидан бири. Манбаъларда ёзилишича, Насаф (Қарши) шаҳрида Хожа Баҳовуддинга «зикри хуфия» усулини ўргатган. У, Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг ҳам пири бўлган. Шунингдек, саййид Барақа ва Зайнуддин Тойбодий катори Амир Темурнинг ҳам пирларидан бири ҳисобланган. Шамсуддин Кулол 1371 йилда вафот этган ва Кешда дафн этилган.

⁵ Хирож — ер солиғи учун ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган истилоҳ; айрим ҳолда даромаднинг учдан бирини ташкил этган; «мол» деб ҳам аталган.

отлик аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлик йигитим ва йулда менга қўшилган [қайноғам] Амир Хусайн билан бирга минг отлик кишилик ганим лашкарига рўбару бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, чидамлик курсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши қолди, менинг олтмиш отлик йигитимдан ун кишигина қолди. Шундай бўлса-да, зафар мен томонда бўлиб, [уларни кочирдим]. Менинг зафар кучганим хабари Илёсхожа ва Жете амирларига етгач, улар [хайрон қолишиб], «Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту икболи очилмиш»,— деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Ўзбеклар мендан қўчийдиган бўлдилар.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимнинг кучи кетиб, салтанатимнинг асоси емирила бошлади. Чунончи, менга эргашган йулдошларим ўн кишидан ортиқ эмас эди. Улардан еттитаси отлик, уч киши эса пиёда эдилар. Улардан бошқа мен билан ҳеч ким қолмаганди. Муҳтарама жуфти халолим бўлмиш Амир Хусайннинг синглисини ўзининг отимга миндириб олган эдим. Шу алфозда Хоразм чуллариди бир неча кун саргардон бўлиб қирдим. Қуларнинг бириди кеч тушгач, қандайдир қудук бошига келиб тушдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хуросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб кочдилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Аҳволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўқ эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб, ҳеч ўкинмас эдим. Сунгра бу қудук бошидан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Чун Ғурбоний¹ ёпирилиб тепамга келди. Мени [ўз элига] элтиб, бургаси қўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини менга соқчи этиб қайинлади. Олтмиш икки кун мени тутқунликда ушлади. Ундан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашдим ва тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутди. Кучли ва чаққон билакларим иш бериб, соқчилардан бирининг қулидан қиличини тортиб олдим-да, уларга ҳамла қилган эдим, бариси қочиб қолди.

[Қилич кўтарганимча], тўғри Алибекнинг устига бостириб кирдим. Мени кўргач, [хуши бошидан учди]. Қилган номуносилишидан пушаймон бўлиб, мендан ўзр сўради. Отларимни, ярок

¹ Ўлжой Туркон ого — Амир Хусайннинг синглиси. 1362 йилда Темур ун-уиланган. Бу никоҳдан Темурнинг кизи Султон Бахт бегим туғилган. Бахт манбаларда маълум бўлишича, Амир Темур 9 марта уйлانган. У вафот этганида хотинларидан тўрттаси — Сарой Мулк хоним, Туман ого хоним, Тўқал хоним ва Рухпарвар ого хонимлар хали ҳаёт эдилар.

² Алибек — Моҳон ҳокими; асарнинг Техрон нашрида «Алибек жу Қурбоний» деб ёзилган. Ҳошиясида эса «Жун Қурбоний» — туркман тоифаларида бири деб изоҳ келтирилган. Ширафуддин Али Яздийнинг маълумотларига кўра буюкка 1362 йилда руи берган. В. В. Бартольднинг ёзишича, Моҳон (Моҳум) илгариги номланиши) кейинроқ Марв (ҳозирги Мари) номи билан машҳур бўлган шаҳар ўрнида жойлашган экан.

жабдуқларимни ҳозирлатиб, менга бир ориқ от ва бир қари туя тортиқ қилган бўлди. Оғаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир қанча совға-саломларини эса очқўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг кетишимга рухсат берди. Хоразм чулига томон равона бўлдим. Ун икки отлик атрофимга тўпланди. Икки кундан сўнг бир манзилга етиб, қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик туркманлар пайдо бўлиб, мени кўргач, «Ўғри, ўғри!» — дейишиб ҳужум қилмоқчи бўлдилар. Амир Ҳусайннинг синглисини бир уйга яшириб қуйиб, ўша жамоага қарши отландим. Туркманлар ичида Ҳожи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, «Ҳой, тўхтанглар, бу Амир Темур-ку!» — деб уларни урушдан қайтарди. Ўзи эса тизза уриб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига мандил¹ имни қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга мулозим бўлишди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТЎРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отликка етиб қолгандан сўнг ўзимча ўйладим, агар келган манзилда тураверсам-у, мабодо ерлик аҳоли менга қарши қўзғалиб, ўзбекларга хабар бериб қўйсалар-чи, унда нима бўлади? Яхшиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга бориб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг куч-қудрати бўла оладиган қўшин тўпланар. Шу фикрда у ердан кўчиб, Хуросон томонга юзландим. Йўл устида Моҳон ҳокими Муборақшоҳ Санжарий юз отлик аскар билан келиб, менга қўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам менга қўшилди. Ўша саҳрода отлик, яёв бўлиб икки юзга яқин киши ёнимга кирди. Шу пайт Муборақшоҳ, саййид Ҳасан ва саййид Зиёуддин менга арз қилдиларким, бу саҳрода туравериш [қўшин] тарқаб кетишига боис бўлур, бирон томонга юриб, бирон вилоятни эгаллашимиз керак. Мен ўзимча кенгашиб, сўнг уларга айтдимки: «хотирамга бир фикр келди. Самарқандга борайлик. Сизларни [вақтинча] Бухоро томонларга тарқатиб турамен, ўзим эса Самарқанд теварағига бориб, эл-улус ичига қирамен ва уларни ўзимизга қўшиб олишга [интиламен]. Етарли лашкар йиғилиб [куч-қувват қўлга кирганидан сўнг], сизларни чақириб олурмен. Кейин Жете ва Илёсхожа қўшинига қарши жангга отланурмиз ва Мовароуннаҳр мамлакатини қўлга киритурмен». Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбиримни тўғри деб топдилар. Юришга фотиҳа беришгач, мен йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро атрофларига тарқатдим. Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамука қавчин² ун беш отлиғи билан менга

¹ М а н д и л — бош кийими, салла, рўмолча, ёғлиғ. Ҳукмдорлар бирон кимсaga ўз бош кийимини, камарини, чопонини тақдим этиш орқали, унга бўлган ҳеҳсиз ҳурматини билдирганлар.

К а в ч и — нуфузли турк қабилаларидан.

қушилди. Сиримни унга айтиб, Муборақшоҳ олдиға юбордим. Ўзим яширинча улус оралаб, икки мингга яқин кишини иттифокдош қилдим. Самарканд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўлдилар. Тунда пинҳона Самаркандга кирдим ва тунгич опам Қутлуг Туркон оғанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишга оз қолганда, ночор, кечаси ўзим билан келган эллик отлик билан Самарканддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим. Мен билан бир тўп пиёда кишилар ҳам бор эди. Йўл давомида туркманларнинг бир тода йилқисидан бир нечасини қўлга киритиб, пиёдаларимни уларга миндирдим.

[Кўп вақт] йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварағида қолдирган ҳарам аҳли, Муборақшоҳ, саййид Ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етишиб келдилар. [Булардан бошқа] Темурхожа ўғлон, Баҳром жалойир ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулозим бўлдилар. [Шу тариқа], мингга яқин отлик аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин¹ ва Қандаҳор² томонга равона бўлишга ва у ерларни тасарруфимга олишга қарор қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, Ҳирманд³ дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт⁴ ясаттирдим. Аскарларимни сийлаш учун бир неча кун ўша ерда турдим. Шу аснода Гармсир вилоятининг халқи ва сипоҳидан қарийб минг отлик турк ва тожик ҳам менга қушилдилар. Шу тариқа Гармсир вилояти ҳам менинг тасарруфимга ўтди.

Шунда Сеистонга босқин қилишга қарор қилдим. Бу хабар Сеистон волийсига етгач, элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўрамишди. Душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини ҳисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказар эдим, деган эди. Ўзимча кенгашиб кўриб, сўнг Сеистон томонга қўшин тортдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини қўч ва қаҳр билан қўлга киритдим. Буни кўриб, Сеистон волийсининг юрағига қўрқув тушди ва кечаги душманини энди ўзига дўст тутди. Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки

Бохтарзамин — Қадимги Бактрия; Ўрта асрларда Балх ва унга қарашли ерлар.

Қандаҳор — Афғонистоннинг қадимий ва катта шаҳарларидан.

Ҳирманд — Ғур (Афғонистон) дарёларидан.

Юрт — бу ерда қароргоҳ маъносига.

қўлимздан кетиши аниқдир, дейишиб, сипоҳ ва раият барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар. Сеистон волийси раъдасига вафо қилмаганлиги учун иложсиз, йўлларини тўсиб, жангу жадалга киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб яралади¹. [Шундай бўлса ҳам] охири улар устидан ғалаба қозондим. [Лекин] уша мамлакатнинг об-қавоси менинг мизожимга тўғри келмагани сабабли, у ердан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Уша вилоятда яраларим битгунча икки ойча туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАКТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтгач ва яраларим ҳам тузалгач, Балх сарҳадидаги тоғларда туриб, уша ерда етарли қўшин туплаб, Мовароуннаҳр мамлакатини буйсундириш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Кенгаш шунда тўхтагач, бу ердан отланиб чиқдим. Одамлар тарқалиб кетиб қирқ отлиқ кишигина қолган эканмиз. Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нимадандирки мен каби олтину молсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг изнимга кириб [тоғ-тошларда эргашиб юрганлари] учун тангри таолога шукрлар айтдим. Ўзимча: «Аллоҳ таолонинг мен билан қиларлик улуг ишлари бўлгайким, ўзим каби йигитларни менга буйсундирмишдир»,— деб ўйладим.

[Сўнг] Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кетаётганимизда Йилдинин Қорачор нўён авлодидан бўлмиш Сиддиқ барлосга дуч келдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ун беш отлиғи билан менга қўшилди. Унинг келганини яхшиликка йўйдим. Уша кунлари ов гўштлари билан кун кечирмоқда эдик. Шу зайлда илгарилаб борарканмиз, йироқдан тепа устида бир тўп кишининг қораси кўринди. Олдинга юрганимиз сари соатма-соат уларнинг сони ҳам ортиб борди. Тўхтадим. «Булар ким бўлди экан?»— деб уларнинг олдида қоровуллар юбордим. Қоровуллар бориб, Амир (Темур)нинг собиқ навқари Қозончи-бақодир экан ва Жете лашкаридан юз отлиқ билан ажралиб чиқиб, шундан бери амирни излаб, саргардон бўлиб юрган эмиш,— деб хабар олиб келдилар.

¹ Бу жанг 1362 йилда бўлган ва Амир Темурнинг ун қўлини тирсатидан ва ун оёғини камон ўқи яралайди. Кейинчалик бунинг натижасида унинг оёғи қуриб қолган. Шу сабабли, баъзан Шарқ адабиётида ва забт этилган халқлар тилида Амир Темурнинг оёғи оқсоқлигига ишора қилиниб, уни форсийзабон аҳоли «Темурланг», туркийзабон мамлакатларда эса «Оқсоқ Темур» деб атаганлар. Бироқ, шарқ ғима манбаларининг аксариятида уни: «Сохибқирон Амир Темур Қўрагоний», Амир Темур ибн Тарағай Баходир деб атаганлар. Шарафуддин Али Яллийнинг келтиришича, бир неча йиллар ўтиб, 1383 йилда Амир Темур иккинчи маротаба Сеистонга жанг билан боради ва уни асосли муҳорабада яралаган ҳукмдорни камондан отиб ўлдиришни буюради.

Қороаул — қўшиннинг олдида борувчи хабарчи қисм. (Разведка.)

[Буни эшитиб] ерга бош қўйиб тангри таолога шукр қилдим. Дарҳол Қозончини ҳузуримга олиб келиш учун одам юбордим. У келгач, тизза уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг қўнглини олиб, ёғлиғимни бошига қўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсиф¹ деган жойга келиб тушдим. Эртасига отланиб, дарани айлана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушҳаво бир тепалик бор экан, мен ўша баландликка чиқдим. Лашкарлар ул тепаликни қуршаб жойлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча [худодан мадал сўраб] ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим ёшланди. Юратим бўшашди. Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узокдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўтиб кетмокда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида ортларидан бордим. [Қарасам] ҳаммаси бўлиб етмиш отлик эканлар. Улардан сўрадим:

— Баҳодирлар, ким буласизлар?

Улар дедилар:

— Амир Темурнинг навкарларимиз. Уни излаб тополмай, кезиб юрибмиз.

Мен дедим: «Мен ҳам амирнинг навкарларидан биридурмен. Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб бораёйин».

Улардан бири отини чоптирди ва бориб гапимни ўз сардорларига етказдики, «биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўл-бошловчини топдик», деб.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дарҳол ҳузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж эканлар. Биринчи фавжнинг сардори — Туглиқхожа барлос, иккинчисиники — амир Сайфуддин, учинчисиники — Тубак-баҳодир экан. Кўзлари менга тушгани ҳамоноқ, ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тизза уриб, узангимни ўпишди. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришдим. Мандилимни Туглуқхожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфуддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тубак-баҳодирга кийдирдим. Уларнинг қўнгли юмшаб бағоят таъсирландилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирландим. Намоз вақти етишгач, жамоат билан намозни адо этдик. Сўнгра отланиб қароргоҳга бориб тушдик, мажлис қуриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер Баҳром ҳам келди. У илгари ёшлик килиб, мендан ажраб. Ҳиндистон заминини ҳавас килиб кетган эди. Қилган ишларидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни қучогимга олдим ва узрини қабул қилдим. Шу қадар унга меҳрибонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориг бўлди.

¹ Дарайи Арсиф — Балх қўхистони (Элбурз)да жойлашган даралардан бири.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН ЕТТИНЧИ КЕНГАШИМ

Қўшинимнинг сонини ҳисоблаб курсам ҳаммаси бўлиб уч юз ун
уч отлик экан. Кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб
ўриқлашишга қарор қилдим. Дастлаб Аложу қалъасини босиб
олишга жазм қилдим. Илёсхожа томонидан Менгли Буго сулдус¹
бу қалъага қўйилган экан. У ерни озик-овқат ва юклар сакланади-
ган жойга айлантирмоқчи бўлдим. Шу мақсадда Аложу қалъасига
йўл олдим. Шер Баҳром ва [Менгли Буго сулдус] ўрталарида
қадимдан ошнолик бўлганлигидан, у, «мен қалъага бориб, уни
ўзимизга эл қилиб олсам»,— деб рухсат сўради. Бироқ Шер
Баҳром қалъа атрофига етиб боргач, менга «Менгли Бугонинг
сўзига қараганда, Илёсхожа қалъани унга ишониб топширган,
шундай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга
топширса, мардлик ва мурувватдан узоқ иш бўлур эмиш. [Шунинг
учун] қалъани бизга топширишдан бош тортди»,— деган хабар
келди. Лекин менинг қўшин тўртиб келаётганимдан хабар топгач,
кўнглига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари менинг
хизматимда мулозимлик қилган, дулон жовун қавмидан уч юз
йиғит у билан (Менгли Буго бирлан) шу қалъада эди, улар келиб
менга қўшилдилар. [Бу ердан кучиб] Дарайи Суф² деган жойга
келдим. Уша вақтда Туман-баҳодирнинг ўғли Имлис Балх шаҳри
атрофида талончилик билан машғул эди. Менинг келганимдан
хабар топиб, икки юз отлиғи билан келиб менга мулозим бўлди.
Мен ҳам унинг кўнглини олиб овунтирдим. Шу ерда туриб,
Тамука-баҳодирга уч отлик қўшдим ва Термиз дарёсидан кечиб
ўтиб, Жете лашкари ҳақида, унинг аҳволи ва режалари тўғрисида
хабар топиб келтиришини буюрдим. Тамука тўрт кундан кейин
келиб шуни хабар қилдики, Жете лашкари Термиз вилоятига
қўлмишлар, халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмишлар.
Буни эшитиб, Дарагез³ деган жойга бориб туришни лозим кўрдим.
Бейиҳроқ қўлай фурсат топиб, Жете лашкари устига тўсатдан
бостириб боришни уйладим. Дарагезга келгач, Жайхун дарёси
бўйида жойлашган Элчибуго майдонига келиб тушдим. Илёсхожа
Дарагезга келганим ҳақида хабар топиши биланок қўшинидан бир
неча фавжни менга қарши урушга ҳозирлади.

Шу орада Жете қўшинидан бўлмиш амир Сулаймон барлос,
амир Мусо барлос, амир Жоку барлос, амир Жалолиддин, амир
Диндука барлос Жете амирларидан юз ўғириб, ўз аскарлари билан
Термизга қелиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар
менинг ҳузуримга юборган Тулан-Буға етиб келиб, мулозиматимда
бўлди.

¹ Сулдус — муғул қабилаларидан.

² Дарайи Суф — Афғонистоннинг Бомийн вилоятига қарашли маҳалла, урта
эрада Балх хонлигига қараган.

³ Дарагез — урта асрларда Балх хонлигига қарашли маҳалла. Балхнинг
жанубий тарафида. Балхдан тахминан 4 фарсаҳ масофада жойлашган.

[Номлари юкорида тилга олинган] амирлар минг отлик аскар билан менга қушилмоқчи ва мулозим бўлмоқчи эканликларини маълум қилдилар. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг унгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жете лашкари устига кутилмаган боскин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жете қушини етиб келгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен ўз қушинимни сафга тизиб, душман қаршисига келиб турдим. Ҳар икки лашкар ўртасида сув бор эди. Ганимларимни чучук сўз, ширин ҳикоятим билан ўз томонимга эгмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи [ғазаб] ўтини тўғри тадбир суви билан учирмоқни маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим. [Айнан шу мақсадда] Жете лашкарининг сардори амир Абу Саъидга [кўп яхши] сўзлар айтдим. У айтган гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. [Бунга кўра] менинг ҳам [ғазаб] ўтим алангаланиб, лашкаримни сафга тиздим.

ЖЕТЕ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САККИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: «Жете қушини билан жанг қилсам-у, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаримга зарар етсачи?»¹ Лекин шу заҳотиёқ ғайратим ёкамдан тутиб деди: «Салтанатни эгаллашга даъвогарлик қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойиқ иш тутишинг зарур. Жангга кириб, ё зафар кучиб қолиб бўлмайсан, ёхуд улдирилгайсан». Жанг қилишга тутиндим. Қарасам, ганимлар уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турибдилар. Мен ўз лашкаримни етти фавжга бўлдим. Етти фавж қушинимни кетма-кет душман устига юбориб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти [қуққа] кўтарилгач, амир қилдимки, ҳировул² фавжлари пистирмадан туриб ганимга ўқ-ёй ёғдирсин. Шиковул³ ва чаповул⁴ канотидаги фавжларга эса хужумга ўтишни буюрдим. Ўзим бўлса жаронғор⁵ ва баронғор⁶ фавжлари билан ҳаракатга келдим. Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жете лашкарининг бош қумондони (амир ул-умаро) Абу Саъидни енгдим. Шу пайт Ҳайдар Андхўди ва Менгли Буғо менга қарши жанг қилиш учун майдонга тушдилар. Уларга қарши ўзим

¹ Сўзма-сўз таржимаси: Улар кўп сонлидирлар, мабодо ёмон кўзлари билан лашкаримни жодулаб қўйсалар-чи?

² Ҳировул — қушиннинг илғор қисми кетидан боровчи бўлинма.

³ Шиковул — қушиннинг сўл қанотини кўриқлаб турувчи бўлинма.

⁴ Чаповул — тўсатдан боскин қилувчи қушин.

⁵ Жаронғор — тўғриси жаронғор — қушиннинг сўл қаноти.

⁶ Баронғор — қушиннинг ўнг қаноти.

отландим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккисини ҳам тумтарақай қилдим. [Шундай қилиб] Жетенинг лашкари енгилиб, тарқалиб ва сочилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете қушини бошлиқлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин салтанатни қўлга киритиш учун хуруж қилганлигим ҳақидаги хабар Туронзаминда тарқалгандан сўнг, салтанатни ўз тасарруфига олгудек бўлсам, адолат билан ҳукмронлик қилишга азму-жазм этдим.

Салтанатимнинг барқарорлиги кенгашини шундан топдимки, тўпланган хазинамдаги нақд пуллар ва [қимматбаҳо] буюмларни сипоҳга тақсимлаб бердим ва даставвал Қаҳалка қалъасини¹ олишга қасд қилдим. Сўнгра қушинга [етарли даражада] озуқа бериб, сафга тортиб, Жайхун дарёси бўйига келиб тушдим. Термиз кечувидан нариги қирғоққа ўтгач, Қаҳалка қалъаси тарафига қоровуллар юбордим. [Ўзим] Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Менинг бу ерга келганим хабари Илёсхожага эшитилгач, Бекчакнинг иниси Олчун-баходирни катта қушин билан устимга юборди. Қоровулларим ғафлат уйқусида қолган эканлар, уларнинг ёнидан ўтиб, фақат кечалари ҳаракат қилиб тун қоронғусида тўсатдан хужум қилдилар. Мен уч томони сув билан ўралган ярим оролда ўринлашгандим. Ярим орол ташқарисида қурилган бир неча чодир Жете лашкари томонидан талон-торож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар [ва жон сақлаб қолдилар]. Мен бўлсам уруш талаб бўлиб, зудликда ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан кўрққани сабабли урушга ботиниб қиролмади. Ўн кунгача мен шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачук (чодир)лар тиктириб, Жете лашкарларининг қаршисида бир ойча кузатиб ётдим. Охири ганимни кўрқув босиб, ортларига қайтиб кетдилар. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъқиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ЎНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете лашкарини мағлубияга учратганимдан сўнг, Бадахшон илолатига бориб, уни эгаллашга, [бу билан] салтанат ишларига янги беришга қарор қилдим. [Шу ниятда] дарё бўйидан кучиб

¹ Қаҳалка қалъаси — Термизга яқин қадимий қалъалардан бири.

Хулм¹ деган жойга тушдим. [Шу ерда] амир Қозоғоннинг набираси ва қайноғам бўлмиш амир Хусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сунгра Амир Хусайн билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим. Қундуз²га етиб боргач, Юрулдой³ элининг сардорлари у ерда тўпланиб, менга қушилмағунича уринлашиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли халатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим.

Қўшинимнинг жангга ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шоҳларига етгач, урушга тайёргарлик қўра бошладилар. Маслаҳатни шунда кўрдимки, эпчиллик, уддабуронлик қилиб, душман қўшини тўплаб улгурмасдан бурун уларга зарба бериб, уларни тўзатиб юбормоқчи бўлдим. [Шунинг учун] юриш қилиб, Толиқонга етиб келдим. Толиқонга келганимдан Бадахшон шоҳлари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиримдан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтанатим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксари менинг хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шоҳлари менинг итоатимга киргач, Хутталонга қараб юрдим. Бу мамлакатга келсам, қайноғам Амир Хусайннинг кўрслигидан Пулод-буғо ва Шер Баҳром ундан ажралиб, ўз улусига кетиб қолган эканлар. Бу ердан кўчиб, Дашти қўлак

¹ Хулм — Балхнинг шаркий тарафда. Амударёдан 6 фарсах нарида жонлашган урта аср шаҳарчаси.

Амир Қозоғон — чингизийлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1347—1358). У 1347 йили Қозонхонни (қароргоҳи Қаршида бўлган) жангда ўлдириб ҳокимиятни ўз қўлига олган. Амир Қозоғон кўчманчи беқлар ва аёнлар манфаатини йўлда доимо қўшни вилоятларга босқинлар уюштирган. Кўпроқ картлар сулоласи (1245—1389) қўли остида бўлган Хирот вилоятига юришлар қилди. У кишини Соли-Саройда, ёни эса Хутталон ва Мункда утқазарди. 1357—58 йилда Қутлук Темурнинг буйруғи билан Амир Қозоғон оғда ўлдирилди. Ҳукмронлиги даврида амир бўлганлиги туфайли, ҳокимият тепасида эса хонзода бўлиши шартлиги боисидан, аввалига Чингизхоннинг ўғли Угадай наслидан бўлган Дошмандчи (Донишмандчи) ўғлонни хон деб эълон қилди. У ўлдирилгач, Боёнқулихонни унинг ўрнига ўтказди. Улар номидан танга зарб қилиб, бутун ҳокимиятни ўз қўлига ушлаб турди.

Қундуз — Тоҳаристон шаҳарларидан. урта асрларда Балх хонлигини қараган.

³ Бурултой булса керак. У жалоир қабиласининг етакчиси бўлган. Уни қарашли эл ҳақида сўз юритилади.

Хутталон — Амударё буйида жойлашган қадимий вилоят. XVI асрда бошлаб Қўлоб деб аталган.

⁴ Дашти қўлак — Хутталон (Қўлоб)га қарашли ер.

жилғасига бориб тушдим. [У ердан] Жете ва Илёсхожа лашкарларини ахволдан хабар олиб келиш учун жосуслар жўнатдим. Жосуслар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жете амирлари: биринчиси — Куч-Темур Бекчик ўғли, иккинчиси — Темур Нубкон, учинчиси Сорик-баҳодир, тўртинчиси — Шанқум, бешинчиси — Ҳожибекнинг иниси Тўғлуқхожа йигирма минг отлик аскарлари билан Халотий билан Пули сангин¹ оралиғида уринлашган эмишлар.

Улар мен турган ер ва қўшиним қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. [Элчининг кўзини бўяш мақсадида] лашкарларимни икки марта қайта-қайта унинг олдидан ўтказтирдим, сўнг элчига рухсат бердим. [Кейин] кенгашиб, элчи ортидан кетма-кет [қўшин тортиб] боришга қарор қилдим. Лекин лашкарларим бу ишда мен билан ҳамжиҳатлик қилмади. Лашкаримни атрофимга бирлаштирмоқчи бўлдим. Шунинг учун баъзиларига мурувват, меҳрибонлик қилдим, бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга эгмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглини кўтаришни маслаҳат кўрдим.

Шу аснода хабар келтирдиларким, илгари менинг навқарим бўлган Тўғдук сулдус ва Қайхусрав, Жетенинг олти минг отлик аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмоқда эмишлар. Бу хабар менинг лашкарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоксизлиги янада кучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

ЛАШКАРИМНИ ИТТИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва уларни ўзимга иттифок қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, «давлатимга шерик бўласизлар», — дедим. Бу билан ўзларига ишонч ва менга хизмат қилишда қатъият уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва тамағирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга қўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига [ҳокимлик] қилишга номзод қилиб кўрсатдим.

Пули сангин — Ҳисор вилоятида, Вахш дарёси устига қурилган тош кўприк.

Уларнинг ҳаммасини умид ва қурқинч орасида сақладим. Ҳар бирига биттадан ноиб ва қутвол¹ тайинладим.

Қолган лашкарларни ҳам емак-ичмак (луқма) ва кийим-кечак (хирка)² билан умидвор қилдим. ширин суз ва очик юз билан уларни ўзимга ром этдим. Қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим. Натижада мени қўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқлар ҳам барчаси энди атрофимда бирлашди. [Ҳар ерда] ва ҳар ишда бир.ик-иттифоқликни қўлдан бермасликка, амримдан чиқмасликка наъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик қилишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчлангач, Илёсхожага қарши жангга хозирлик кўра бошладим. Уни дафъ этиш ва қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида қилган кенгашим шу бўлдики, ганимлар хабардор бўлиб улгурмасдан, чапдастлик билан уларнинг устига қўққисдан боскин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Куръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима (улуг чикди: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан қатъа гуруҳлар устидан ғалаба қилган»³).

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим, уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда [Туғлуқ-Темурхоннинг] хировули бўлмиш Туғлуқ сулдус ва Кайхусравга етишдим. Икки ҳамла билан уларни енгдим ва Илёсхожа жойлашган Пули сангин (Тош куприк)гача қувиб бордим.

Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмасдан, қизигида Илёсхожанинг қарийб уттиз минглик лашкари устига тўсатдан боскин қилишга қарор қилдим. Бордию [юришни] тўхтатсам ва бирон қор-қол юз бергудек бўлса, унинг иложини топиш учун [ўзгаларнинг] кўмагига мухтож бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан Амир Ҳусайн [лашқари билан] мени қўллаб-қувватлаб келаётган бўлса ҳам, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига мухтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёсхожа лашкарини синдирдим.

ЖЕТЕ ВА ИЛЁСХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ЎН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Биринчи навбатда Илёсхожанинг барча зафарли фавжларининг бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туришга қарор қилдим. Шу мақсадда амир Муайяд орлот⁴, Учқора-баходир, Амир Му

¹ Қутвол — қатъа коменданти.

² Хирка — бу ерда умуман уст кийим маъносида; дарвишларнинг махсус кийими ҳам шу ном билан аталган.

³ Куръон, 2-сура, 249-оят.

⁴ Турк-мўғул қабилаларидан.

бошчилигида икки минг отлик аскаримни Илёсхожа рубарўсидаги кўприк ёнига жойлаштирдим. Ўзим бўлса беш минг отлик билан Илёсхожа қўшини тепасида жойлашган токка чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёкишни буюрдим. Жете сипоҳийлари тоғдаги кўп гулханлар, қаршиларида Пули сангин бошида турган лашкаримнинг катта фавжини кўриб, қўрқувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёсхожа қўшини «жангга ҳозирлан!» буйруғини кутиб [уйқусизликда] ўтказди. Мен туни билан тоғ устида ухламай тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салават айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйқу ва ярим уйғоқлик орасида қўлоғимга аллакимнинг: «Темур, фатҳу зафар сенга ёр бўлади!»— деган овози эшитилди. Тонг отиб, ёруғ тушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу вақт қарасам, Илёсхожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетибдидилар. Амирларим ва сипоҳийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўзимча кенгашиб, уларни то мақсадлари маълум бўлгунча таъкиб этишни бир оз кечиктиришни маслахат қўрдим. [Тахминан] тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин мен уларнинг фикрини тушундим. Мақсадлари бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан. [Бир неча кун илгари] мен шикаст етказган ҳировул амирлари ҳам [Илёсхожа] қошига қочиб борганди ва Илёсхожа уларни тоза қойиб берганди.

Бу пайт мен уларнинг фикридан воқиф бўлганим ва тоғдан тушмаётганлигимни кўриб, орқаларига қайтишга ва менга ҳужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни тоғ этагида сафга тизиб, жангга киришни мўлжалладим. Жете лашкарлари тоғ этагига етиб келиб, нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турганда, баҳодирларимга ёв устига қалин ўқ ёғдиришни буюрдим. Душманининг қўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, қўлларидан бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этакларини гир айлантриб жойлашдилар. Ўша кеча лашкаримни тўрт фавжга бўлиб, ўзим бош бўлиб, тунда ғаним устига тўсатдан босқин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан ғаним устига ҳамла қилдим. Жете лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча баҳодир йигитларим уларни тўзғитиб ташладилар. Чопқилаш пайтида ҳар икки томондан кўп одам ўлди. Жете лашкари «ал-фарор», «ал-фарор» дея чекиндилар. Мен Илёсхожага етиб олиб, «Йўл бўлсин?»— деб бакирдим. Овозим Илёсхожанинг қўлоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўк-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилгунча қўшинларимиз ўртасида жангу чопқин давом этди. Садок-ўқдонларимиз бўшади. Ғаним лашкари чекина туриб жанг қилдилар ва тўрт

фарсанг узокликдаги ўз қароргоҳларига йўлда тукилиб-сочишиб, шикаста ҳол, базўр етиб олдилар. Мен ҳам тизгин тортиб, ортларидан бошқа қувмадим ва ўша атрофда қўндим.

Жете лашкари урушда енгилганига иқрор бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёсхожа қароргоҳи (ўрду)ни қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳужум қилиб, муҳорабалар солдим. [Ҳоли жонига қўймай] тинкасини қуритдим. Охири чорасиз қолган Илёсхожа Хужанд суви¹дан ўтиб кетди². Мен ҳам уларни таъқиб қилиб ўтирмасдан фатҳу зафар билан Мовароуннахрга қайтдим.

[Шундан сўнг] салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли буюк амир (амири азим уш-шаън) деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ўзини улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбатда Мовароуннахрда салтанат байроғини кўтарган амир Қозоғоннинг набираси Амир Хусайнни давлатимга шерик деб [элга] эшиттирдим ва у билан муросаю мадора қилдим. Гарчи у ташки қуринишидан менга дўстлик билдирса ҳам, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифок мақомида турди. Унинг ўзи Мовароуннахр салтанати тахтига ўтиришни орзу этарди³. Унга ишончим йўқлиги туфайли хожа Шамсиддин [Кулол]⁴ мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

Шундан кейин яна уч бор Қуръони мажидни қўлига олиб, дўстлик бобида оят ичди. Аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг [жазойимга] гирифтор бўлди.

Амир Боён сулдуснинг ўғли амир Шайх Муҳаммад ўзини улуг амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам [кўнглини топиб] ўз томонимга оғдириб олдим ва етти кўшинга бошлиқ қилиб, ўзимга мутеъ ва мулозим этдим. Мазкур кўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом қилдим. Мендан ажралиб ўз улусига кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунишни истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва ҳузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, менга итоат қилажагини билдирди. Шер Баҳромни ўз мулозимим этиб, бир вилоятни унга тортиқ қилдим.

Амир Хусайн билан орамизда қариндошчилик бор бўлганлигидан унга ҳар хил мурувват кўрсатиб, муросаю мадора қилдим, лекин дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва Ҳисори Шодмон вилоятларини мендан тортиб олди. Мен [эсам] унинг синглиси ҳарамимда эканлигининг хотирини қилиб, Амир Хусайнни сиқувга олмадим. Илгари менга ёвлик қилган барча

¹ Хужанд суви — Сирдарёнинг ўрта асрларидаги номларидан.

² Илёсхожа 1366 йилда вафот этган.

³ 1361—1365 йиллар мобайнида Амир Темур ва Амир Хусайн муносабатлари яхши бўлган. Бирок, 1365 йилги «Жанги лой» деб аталмиш муҳорабадан сўнг ўрталарида адоват туғилди.

⁴ Шамсиддин Кулол қабри Шаҳрисабзда жойлашган.

амирлар охири бўйсундилар-ку, деган ҳаёлда у билан муроса қилиб келдим. Лекин Амир Хусайн ҳамиша мени мағлуб этиш пайида фириб бериб келарди. Охир-окибат уни шамшир зарби билан мутеъ қилишга қарор қилдим.

Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннахр вилоятини ўзбеклар вужудининг хас-хашатидан тозаланимдан кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат этиб бош эгишни истамдилар ва ҳар бири ўз қабиалари олдида [ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб] ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб менга «бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик» дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўзимча кенгашдимки, «худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эғалик қиладиган (қадхудо) киши ҳам битта бўлиши керак». Шу вақт [авлиёлардан деб ҳисобланган] Бобо Али Шох олдимга келди ва: «Ҳой Темур, тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур» деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Қуръони мажиддан фол очсам ушбу қутлуг оят чиқди: «Инно жаалнока халифатан фил арз», яъни «Биз сени ер юзида халифа қилдик»¹. Мен буни [истиқболнинг] хайрлик ва муборак фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунишни истаман амирларни турли тадбирлар ишлатиб ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор кенгаш ўтказдим. Кейин, энг аввал Амир Ҳожи барлос олдида бориб, уни ўзимга иттифокдош қилдим. Баён сулдус ўғли Шайх Муҳаммад шаробхўрликка муккасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўзимга қўшиб олдим.

Амир Боязид жалоир ҳам Хужанд вилоятини тасарруф этган эди. Унга [дўстона] насиҳат қилсам қабул қилмади. Окибатда ўз улусининг одамлари унга қарши чиқишиб, тутиб олдимга келтирдилар. Мен [утган ишларни юзига солмай] унга илтифотлар кўргиздим. Буни кўргач, ўзи [уятдан] шарманда бўлди.

Элчи-Буго сулдус Балхда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қозоғон тахти шу ерда бўлганлиги учун Балх тахтига даъво қилаётган Амир Хусайнни Элчи-Бугога қарши қайрадим.

Муҳаммад Хожа Аперди, найман аймоғидан бўлиб, Шибирғот вилоятини босиб олгач, менга қарши исён туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоятни бериб, уни ўзимга содик навкар қилиб олдим.

Бадахшон вилоятига эғалик қилаётган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишув қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб, [бўйсундилар].

Кайхусрав Хутталон нилоятини ва Ўлжойту Аперди Арханг¹ нилоятини эгаллаб олгандилар. Кайхусравга Ўлжойту Апердинини нилоятини босиб олиши учун мадад кучи жунатдим. Окибатда Ўлжойту Аперди паноҳ излаб менинг хизматимга келди.

Амир Хизир Ясовурий² халқи — ясурийлар билан Тошканд нилоятини босиб олган эди. Кайхусрав билан Ўлжойту Апердини бир-бири билан яраштирдим. Буларга ёрдамчи куч йўсинида бир гўда киши қўшдим. Икковлари бирлашиб Ясовурий фуқароларига ҳужум қилиб, талон-торож қилдилар. Амир Хизир [Ясовурий] ожиз қолиб, менинг паноҳимга келди. Шундай қилиб, Мовароуннахрни уруш-талашдан тинчитдим. Менинг кахрамон аскарларим тўла куч-қувватга кирди. [Ҳар томонга] барлос улусининг номи ва донги тарқади. Менинг хизматим билан Чигатой қўшинлари ва тумонларининг овозаси [оламга] ёйилди³. [Мовароуннахрдаги] жами элу халқ, қўшунот ва тумонот ҳамда кучманчилар менинг ҳукмронлигим остига ўтди. Бироқ Мовароуннахрдаги баъзи қалъалар [ҳамон] Амир Ҳусайн қўлида бўлиб, уларга менинг ҳукмим ўтмасди.

Амир Ҳусайн салтанатим азимати ва шан-шавкатининг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга қарши исён туғини кутарди. Мен унинг олдига қўп марта [лутф-марҳаматлар кўрсатиб] бордим, у булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртидан такаллуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишлатиб, мендан Қарши қалъасини олиб қўйди. Қарши қалъасини қўриқлаб туриш учун кўргонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлик аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қўшимча беш минг отлик аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени ўлдирмоқчи бўлди. Мендаги салтанат гайрати туғёнга келиб, мени Қарши қалъасини ундан тортиб олишга ундади. Баъзи амирларим у ерга юриш қилиб, қалъани жанг билан қўлга киритишни менга маслаҳат бердилар. Жанг режаларини туза бошладим. [Улар айтгандай] уруш билан олсам, бунинг хатарли томонлари қўплиги кўнглимдан ўтди. Ўзимча, «мабодо қалъани жанг билан олмоқчи бўлсаму ғаним лашкарининг ёмон кузидан қўшинимга зарар етса-чи?» — деб ўйладим. Шундан сўнг бошқа тadbирни қўллашга киришдим. Хуросон томонга юзланиб, бу билан Қарши қалъаси бекларининг хотирини жам қилмоқчи бўлдим. Кейин эса қўшиним билан [яширинча] орқага қайтиб, тунда тусатдан қалъага ҳужум қилиб, у ерни босиб олишни режаладим. Хуллас, бу ердан кучиб, Хуросон

¹ Арханг — Тоҳаристон шаҳарларидан. Амударё буйида Бадахшон билан туташ вилоят маркази. XVI — XVII асрларда Ҳазрати имом номи билан аталган.

² Ясовурий — Чингизхон қўшинининг сул қанотида қўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлоди. У Вахш ва Толиқонни босиб олишда иштирок этган ва эли ўша юртларда утириб қолган. Хизир Ясовурий аяналига Амир Темурнинг ишонган яқин амирларидан ҳисобланган, бироқ кейинчалик Амир Ҳусайн томонидан туриб жанг қилган ва шу жанглардан бирига ўлдирилган.

³ Бу ерда Чигатой улусидан бўлиб, кейинчалик Мовароуннахрга келиб туркман мугул аймоқлари назарда тутилган. Амир Темур сипоҳининг асосий жангловор қисмини ташкил этганлар.

томонга қараб йўлга тушдим. Аму дарёсидан кечиб ўтганимда, Хуросон томондан Қаршига келаётган қарвонга дуч келдим. Қарвон бошчиси менга совғалар тақдим этди. Мен ундан Хуросон амирларининг ҳол-аҳволини суриштирдим ва Хуросон вилоятига кетаётганлигимни изҳор этиб, кетишларига рухсат бердим. [Лекин] қарвонга айғокчи қўшиб юбордим ва у хабар келтиргунча дарё соҳилига жойлашиб, кутдим. Айғокчи олиб келган хабарга қўра, қарвондагилар Амир Мусога шундай деган эмишлар: «Амир Темурни Амударё ёқасида қурдик, Хуросон тарафга кетаётган экан». Бу гап Амир Мусо ва Амир Ҳусайннинг лашкарига етгач, хурсанд бўлиб ва уйин-қулғи, айш-ишратга берилибдилар. Бу хабарни эшитишим билан қўшиним ичидан энг ишончли, довжорак, жанг кўрган баҳодир йигитлардан икки юз қирк учтасини танлаб олдим ва дарёдан ўтиб, олдинга юбордим. Ширкент аталмиш ерга етдим ва уша ерда бир кеча-кундуз тўхтаб, [сўнг] яна йўлга тушиб, Қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим. [Одамларга] арконларни бир-бирига боғлаб зина ҳозирлаб қўйишларини буюрдим. Шу пайт амир Жоку тизза уриб: «Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар етиб келгунча тўхтаб туриш зарур», — деб ўтинч қилди. Шунда хотирамга бир фикр келди. Баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмоқчи бўлдим. Қирк киши ҳамроҳлигида Қарши қалъаси томон йўл олдим. Йироқдан қалъа қораси қўринганда, баҳодирларимни келган ерда тўхтатиб қўйдим ва уйимизда туғилиб ўсган Мубашшир ва Абдулло исмли [йигит]ларни бирга олиб ўзим кетдим. Сув тулатилган хандак¹ буйига етдим. Қарасам, хандак сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, хандак тепасидан ўтган, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди. Отимни Мубашширга қолдириб, уша тарнов орқали хандак устидан ўтиб, қалъанинг хокрез²ига етдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қокдим. [Лекин] дарвозабонлар ухлаётган экан, [ичкаридан садо чикмади]. [Ҳар эҳтимолга қарши] дарвозани ташқарисидан кесак-тош ва лой билан тўлдириб қўйишган экан. Қалъа девори атрофини кўздан кечириб, нарвон ва зиналар қўйса бўладиган жойни топдим. [Сўнг] оркамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим ҳузурига бордим. Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонлар билан етиб келишган экан. Ҳаммалари шайланиб, нарвонларни кўтаришди ва қалъа сари юзландик. Хандакдан тарнов орқали қалъага ўтдилар. Зиналарни ҳам олиб ўтдилар ва деворга қўйдилар. Эр йигитлардан қирқтаси тепага чиқишиб, қалъага кириб олдилар. Мен ҳам нарвонга оёқ қўйиб энди қалъага кирмоқчи бўлганим, қарнай тортиб, бурғу³ қалдилар. Тангри таолонинг қўллаши билан қалъани қўлга киритдим.

Бу хабар Амир Ҳусайнга етгач, [энди] макру хийла йўли билан, дўст-ошно либосини кийиб, мени ром этмоқчи бўлди.

¹ Хандак — қалъа теваригига қазилиб ичига сув тўлатиб қўйилган мудофаа иншооти.

² Хокрез — қалъа девори остига ўр қилиб уюлган тупроқ; муҳофа иншооти.

³ Бурғу — қарнайга ухшаш мусиқа асбоби.

МЕНИ ҚҰЛГА ТУШИРМОҚЧИ БҰЛГАН АМИР ХУСАЙННИНГ МАКРУ ХИЙЛАСИДАН ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Хусайн, «менинг дўстлик ва қариндошликни риёя қилишдан булак ниятим йук»,— деб Қуръон устида касам ичди ва ўша Қуръонни менга жунатди. У яна мана буларни ҳам айтганди: «Агар сенга айтган гапларимга хилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу ушлаган Қуръон — худонинг китоби мени урсин». Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг ҳузуримга одам юбориб, «ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳақки дуруст буларди», деб мени Чакчек дарасида учрашишга даъват этганди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо Қуръон ҳурматини сақлаб, [айтган жойига] учрашувга боришга қарор қилдим. [Бирок бу борада] кенгашиб, Чакчек дараси атрофига баҳодирларимдан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйишни, кейин эса ўзим бир неча одамимни олиб, учрашувга бормокчи бўлдим. Амир Хусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, улардан Амир Хусайн қилмоқчи бўлган ишидан мени огоҳ қилиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром Амир Хусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантирди, Амир Хусайн [буни сезиб қолиб] Шер Баҳромни қатл эттирди, менинг устимга эса минг отлик аскар билан ҳужум бошлади. Бу хабар менга етиб келганида энди дарага келиб тушган эдим. Қўшинимни тартибга солдим. Шу вақт Амир Хусайн лашкарий фавжининг қораси кўринди. Коровуллар Амир Хусайн лашкарининг фақат бир фавжи эканлиги, Амир Хусайннинг ўзи келмаганлигини хабар қилдилар ва «Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир фавжини юборди», дедилар.

Мен [жангу жадалга] ҳозирлана бошладим. Мен билан ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эди. Амир Хусайн қўшинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар [бу ерга] юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз турдим. [Шу тарика] дарада икки ёқдан камалиб қолган ганим лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. [Сўнг] одамларимни тўплаб, саф-саф қилиб туздим ва Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда асқотар экан.

Амир Хусайнга ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга еткур сабо, ким макр қилишидир манга,
Килди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.*

Бу хатим Амир Хусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлиб уялди, мендан узр сўради. [Лекин] мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

ТУРОНЗАМИННИ ЎЗБЕКЛАР ТОИФАСИ ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Жете ва Илёсхожа лашкарини Мовароуннахрдан қувиб, Хужанд дарёсининг нариги қирғоғига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, ўзбекларнинг баъзи фавжлари Мовароуннахр қалъаларида мустаҳкам жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун қўшиним фавжларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш қўзилиб кетса-чи, деган фикр мени ташвишга солди. Шу орада менга ўзбеклар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар келтирдилар. Лашкар фавжларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, деб ўйланиб қолдим ва Илёсхожа номидан қалъадагиларга қарата ёрлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрликни бир ўзбек қўлига тутказиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир фавжини жунатдим. Бу аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзларини ганимга намоён этишни амр қилдим. Илёсхожанинг талаби ёзилган ёрлиғ ганимлар қўлига теккач ва лашкарларим кутарган чанг-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннахр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша зolimлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг қўлимга ўтди.

Қариндошлик ҳурматини қилиб, Балх билан Ҳисори Шодмон вилоятларини Амир Ҳусайнга тортиқ қилдим. У бўлса унга қилган эҳсону муруватимни билмади, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен ҳам кенгашиб, Амир Ҳусайнни ўлдиришга қарор қилдим.

Амир Ҳусайн мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни қўролмай, ҳасад ичини кемириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди. У Мовароуннахрни мендан тортиб олишга, мени ўлдириб тахтга ўзи ўтиришга бел боғлаган эди. Ўртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгил ва ўлдиришига оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгирдилар. Хутталон ҳокими амир Кайхусравнинг инисини сабабсиз қатл эттирди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хутталонда унга душман бўлиб қолди. Амирлари [анчадан бери] ундан норози бўлиб, адоват сақлар эдилар, у бўлса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор қилиб, маҳв этиш қасдида

1366 йилда Самарқандда Амир Ҳусайн Амир Темурга яқин бир неча бекаларни исён кўтаришда гумон қилиб, уларга катта жарима солди. Амир Темур бисотидаги бор жановхирларни, жумладан, Ўлжой Турконнинг қулоғидаги олтин сиргани ҳам тоғовша қўшиб тулагач, уларни қутқариб қолади. Бу сиргани Амир Ҳусайн тўй қўнлари синглисига ўзи соғи қилгани сабабли, табиийки, эгаси амалигини билган. Бироқ уни қайтариб бермаган. Бу ҳақда Темурнинг қўли оширган.

1366—1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасида муносабат равишда ўзаро урушлар бўлиб турган.

кароргоҳини Балх чеккасидаги бир жойга кўчирди¹. Бу хабарни эшитишим билан Амир Ҳусайн ҳаракатга келмасдан бурун устига бостириб боришга қарор қилдим. Бор лашкарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашкар фавжлари келиб менга қўшилди ва Балх атрофига келиб тушдим. Амир Ҳусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди². Охири қочиб қалъага кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмишидан булиб, кўргилигини кўрди.

МЕНГА ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧЎЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧУН МЕНИ ЎЛДИРАДИ ДЕБ ВАҲИМА ҚИЛИБ ЮРГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн менга асир тушгандан кейин унинг наварлари ва амирлари «энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Гарчанд аввалига ниятим уларни ўлдириш бўлган бўлса ҳам, кейинроқ, «ахир улар аскарлар-ку?» деб уларни афв этдим ва яна аскарлик ишларига тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлмиш уларнинг бош амири (амир ул-умаро), кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чоғишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини эшитгач³, менинг қаҳримдан кўркиб, ўзини сергак тутди ва бордию уни тутиш учун қўшин юборгудай бўлсам тўғри иш қилмаган бўлур эдим. [Шунинг учун] ўзимни уни унутган кишидек тутдим ва [унинг борасида] ушбу тадбирни қўлладим: мажлисларда, йиғин-утиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим, токи дўстлари: «Амир сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибди» деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор булиб менинг паноҳимга келди.

¹ 1368 йили Амир Ҳусайн Балх шаҳри ёнида улкан қалъа қурдирган.

² Низомуддин Шомийнинг ёзишича бу жанг 1370 йили рўй берган. Амир Ҳусайн қатл этилгач, (10 апрель 1370 й.) Амир Темур унинг ҳарамидagi тўртта хотинини ўз қарчасига олди. Темур Ҳусайннинг уч хотинини ўзининг эътиборли амир амалдорларига никоҳлади. Ўзи эса Қозонхоннинг кизи Сарой Мулк Хоним (1341 йили туғилган, эл-улуус уни ҳурматлаб «Биби хоним» деб атаган)ни никоҳига олди. Ўшундан кейин Сутун умри давомида Темурнинг номига «Қўрагон» сар «Гўрагон» («муғул шон қўғи») деган фахрли лақаб қўшиб айтилган. Уша даврда Чингизхон авлодига бечосита боғлиқ бўлмаган, лекин ҳокимиятга даъвогарлик қилган ҳар қандай амир, хонлар қизига уйланишга интилган.

Амир Ҳусайн 1360 йилда Хутталон ҳокими Кайхусравнинг иниси Кайқубодни қатл эттирганди. 1370 йили Ҳусайн мағлубиятга учраб асир этилгач, Кайхусравнинг инининг ҳунини талаб қилиб Ҳусайнни қатл қилдиради. Амир Кайхусрав ҳам ўш вақтда, 1358 йили Ҳусайннинг бобоси Амир Қозонхонни қатл этишда қатнашганди. Филдакнинг тарлиши айлланиб, унинг ўзи ҳам 1372 йили Хоразмга юриш вақтида хизмат қилганликига айланиб, Сукуратмиш (хон, ҳукм йиллари 1370—1388)нинг фармони билан Амир Ҳусайннинг наварлари томонидан айнан уша хун талаб қилиш тасмига мувофиқ қатл қилинади.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн ўлдирилиб, [унга қарашли] Балх, Ҳисори Шодмон ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани ҳақидаги хабар Хуросон ҳокими малик Ғиёсуддин¹га етганида, уни қўркинч босди, [уруш қилиш учун] лашкару сипоҳ тўплаб, мудофаага шайланди. Кенгашиб, хуросонликлар ҳушёрлигини сўндириб, ғафлат уйқусиги чўмдириш учун, мен ҳарбий ҳийла ишлатишни фикр қилдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш қилмоқчидай бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода малик Ғиёсуддиннинг [мендан кўнгли тинчиб], жабр-зулм қилмоққа қўл урганлиги ҳақида пиримдан хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайтганим ҳақидаги хабарни эшитиб Ғиёсуддин хотиржам ўлтирган эди. Шунда мен ўзимга кенгашиб, «ана энди хуросонликларнинг кўнгли мендан хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнинг айна пайти». дедим ва Балх чеккасидан қайтиб, Балхда қолдирган аскарларим билан Ҳиротга қараб юрдим, малик Ғиёсуддинни ғафлат уйқусида босдим ва у ночор шаҳардан чиқди, хазина ва тамом бойлигини менга пешкаш² қилди. Шундай қилиб, Хуросон мулки менинг қўлимга ўтди³. Хуросоннинг барча амирлари менга бўйсундилар.

СЕЙСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АФҒОНИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ БОШҚА КЕНГАШИМ

Хуросон мамлакати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқорида эслатилган уч мамлакатга лашкар юборайлик, деб маслаҳат бердилар. Мен дедимки, агар лашкарнинг ўзи билангина иш битмаса-чи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг мўлжаллаб қўйган бошқа ишларим кўп. Маслаҳатни шунда билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун «Агар менга қўшилсанглар [кутиласизлар], курашсанглар йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса ўшани курашсанглар», деган мазмунда хат ёздим. Бу тадбирим тақдирга тўғри келди. Ёрлиғларим уларга етиши биланок итоат бошларини бўйсунтириш мақомига қўйдилар⁴.

¹ Ғиёсуддин — қартлар сулоласи (1245—1389)га мансуб ҳукмдор. Ҳақиқий исми Ғиёсуддин Пир Али. Темур уни 1381 йили тахтдан туширган.

² Пешкаш — тортиқ.

³ Амир Темур 1381—1383 йиллар оралиғида олиб борган муҳорабилари натижасида Хуросонни фатҳ этди.

⁴ Бу воқеа 1383 йили рўй берган.

ЎРУСХОННИ¹ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ КИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Дашти Кипчоқ] хони Тухтамиш² хонлик талашиб Ўрусхондан енгилиб, менинг паноҳимга кочиб келган эди. Унинг билан қушин юборсаммикин, ё узим борсаммикин деб турганимда Ўрусхоннинг элчиси келиб қолди. Кенгашиб, элчининг кўнглини овлаб, [сўнг] кетишига рухсат беришни, узим эса Дашт томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеалардан Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қушинларим қуккисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Ўйлаганимдек иш тутгандим, тадбирим тақдирга туғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг кўркмас лашкарим фавжлари ногаҳон келган балодек Ўрусхон устига ёпирилдилар. Ўрусхон қаршилиқ кўрсата олмай, қочишни ихтиёр қилди. Дашти Кипчоқ мамлакати менга бўйсунди.

ГИЛОН, ЖУРЖОҢ, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН, ФОРС ВА ИРОҚ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг музаффарийлар¹ ва турли тоифадаги ҳукмдорлар зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалари қўлимга тушган, Ироққа юриш тадоригини қуришга жазм қилдим.

Шу вақт хотирамга бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифок бўлиб, «менга қарши урушга кутарилсалар-чи? Демак, жангга шай бўлиш лозим!» — деган фикр келди. Амирларим ҳам жанг қилайлик деб маслаҳат бердилар. Узим эса буларни бирма-бир рўм этган

¹ Ўрусхон — Жучи наслидан; Ок Урда хони (1361—1376), 1376 йили Ўрусхон Жучи улусининг икки қисми бўлмиш Ок Урда ва Олтин Урдани бирлаштириш мақсадида қурултой чақиради. Қурултойда Манқишлоқ (Манғит кишлоқ) амири, Туйхожа углон Олтин Урда масаласида Ўрусхонга қарши фикр билдиради. Натижада, қатл этилади. Унинг ўғли Тухтамиш қасос олиш ва Ок урда тахтини эгаллаш учун Амир Темурнинг ҳарбий ёрдами билан икки мартаба Ўрусхонга қарши жанг қилган, иккисида ҳам енгилган. Лекин жангда Ўрусхоннинг ўғли Қутлуг бўғри улдирган. 1376 йил баҳорида Ўрусхон ўглининг хунини талаб қилиб, Амир Темурга Тухтамишни топширишини буюради. Оқибатда, Амир Темурнинг ўзи ҳам қатнашган учинчи юришда, Ўрусхон улдирилади.

² Тухтамиш — Жучи наслидан; Ок Урда хони (1376—1395). У 1376 йили Амир Темур хузурига паноҳ истаб келганда, Темур унга иззат-иқром қўрсатиб, Утрор ва Саброн вилоятларини тақдим этади ва Ўрусхонга қарши юришларида уни қўллаб-қувватлайди. Ўрусхон енгилгач, Тухтамишни Дашти Кипчоқ ҳукмдори қилиб тайинлайди.

Бу жанг 1376 йилда бўлган.

³ Музаффарийлар — 1314—1393 йиллари Ғарбий-Жанубий Эронни идора қилган султони.

ҳолда буйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш лозим, қилган қарорга келдим¹.

Менинг паноҳимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими Амир Али булди. У менга пешкаш жунатиб, мактубида «Биз ҳазрати Али авлодидан булган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб қун кечириётимиз. Бу ерни олсангиз қуввату кучингиз ортар. «Кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир»²,— деган гаплар битилган эди. Мен Мозандарон ҳокимининг бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. [У ерни ўзларига қолдирдим] ва Гилон, Журжонга қараб йул олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга буйсунмагач, қаҳрли қўшиним фавжларини уларнинг устига юбордим, ўзим эса Ироққа лашкар тортдим.

Исфаҳонни забт этдим. Исфаҳон аҳолисига ишонч билдириб, қалъасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар бўлса исён қўтариб, мен тайинлаган доруғани³ аскарларимдан уч минг одам билан бирга тигдан ўтказдилар. Мен ҳам Исфаҳон аҳолисини қатъи ом⁴ қилиш ҳақида буйруқ бердим⁵.

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШИРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Широзни музаффарийларга қолдириб, Исфаҳонда эса уч минг одамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни дафъ этиш учун Дашти Қипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфаҳон аҳолиси доруғани ўлдирди. Шу вақтнинг ўзида Широз аҳолиси ҳам менга буйсунмай қўйган эди. Шу сабабли, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлик аскар тўпладим. Лекин бу катта қўшин билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сиғмай қолиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини босқин қилишга бирин-кетин юборишни фикрладим. Шу қарорга келиб, лашкаримни уч фавжга булдим ва ўзимдан олдинда боришни тайин қилдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сунг Широз устига қўшин тортдим. Шох Мансур⁶ жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

Бу воқеа 1382 йилда содир булган.

Қуръон, 2-сура, 237-оят.

¹ Доруға — шаҳар ҳокими.

² Катъи ом — аҳолини ёппасига тигдан ўтказиш.

Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир булган.

⁶ Шох Мансур — музаффарийлар сулоласидан: Ироқ ва Форс ҳокими (1387—1393). Шох Мансур 1393 йили 26 апрелда жангда ўлдирилган.

ТУХТАМИШХОНГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ БОБИДА ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан қувиб юргани сабабли кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун бошбалмоқ ўти¹, ов тушти, саҳро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Қушиним бундай оғир аҳволда тушиб қолганини эшитган Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди ва қумолиқ чигирткадан ҳам кўп аскарлари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўқнашди. Менинг аскарларимнинг очликдан тинкаси қуриганди. Тўхтамишхон аскарлари эса, тўқнаш осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб, тиз чуқиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини билдирмагунларича, саркардаларим ва аскар бошлиқларим жанг қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг байроқдори мен билан тил бириктирди — уруш бошлаганимда ва икки томон қушини юзма-юз келганда, байроқдор байроғини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Амирларим ва нўёнларим, фарзандларим [ва набираларим] олдимга келиб, тиз чўққанини эшитгач, жасурлиги тутиб, қўрқмай жангга кирдилар. Шунда мен амирзода Абу Бакр² ни саккиз минг отлик билан ҳировул этиб тайинладим. Савашу чопиш қизишиб, жангу жадал ўти қўққиб кўтарилганда, [лашкарларга] чодирлар тикиб, таом тайёрлашни қилишишни буюрдим. Худди шу пайт Тўхтамишхоннинг байроғи тубан бўлди ва Тўхтамишхон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, жанг майдонига орқа ўғириб қочди³.

¹ Бошбалмоқ ўти — доривор.

² Амирзода Абу Бакр — Амир Темурнинг набираси.

³ Амир Темур Широзда жанг билан овора бўлганидан фойдаланган Тўхтамиш 1387—1388 йилларда Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи ва Джете мўғуллари билан илтифокда Мошароуннаҳрга ҳужум қилади. Амир Темур хабар топиб, тезинан Мошароуннаҳрга йўл олади. Бироқ, Тўхтамиш жиддий жангларсиз қочиб улгуради.

Бу ерда эса Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши иккинчи юриши назарда тутилади. 1391 йил бошида Темур Самарқанддан чиқиб, Тошкентга келади. Бу ердан ҳозирги Қозоғистон ССР чўлларига равона бўлади. Бунинг далили сифатида Темур фармони билан устига тарих битилган Харсанг тошни эслатиш мумкин. 1391 йил апрелида Улуғ-тоғ этагидаги мавзеда (ҳозирги Қарсақбў мавзидан) Темур катта Харсанг тошга, Турон султони Амир Темур 200 минг кишилиқ лашкари билан Тўхтамишни қатл этиш учун юриш қилганини ёзишни буюрган.

Чулларда узоқ сарсон-саргардон кезгандан кейин Амир Темур ва Тўхтамиш қушинлари Қундузча деган мавзеда (ҳозирги Куйбишев ва Чистополь уртасида) тўқнашди ва 18 июнь 1391 йили Тўхтамиш лашкари мағлуб этилди. Бироқ, ҳарбийнинг қудрати батамом синдирилмаганди.

ДОРУССАЛОМ (БАҒДОД) НИ ВА ИРОКИ АРАБНИ ЗАБТ ЭТИШ ТЎҒРИСИДАГИ КЕНГАШИМ

Ироки ажам¹ ва Форсни забт этганимдан кейин, кутб ул-актоб² пиримдан менга «Араб ва Ажам Ирокининг буюк кахрамонига [тангри таоло] Ироки араб билан Ироки ажамни тортиқ қилди», деган мазмунда мактуб келди.

Бағдодни забт этиш учун даставвал султон Аҳмад Жалоирий хузурига Бағдод волийси лашкарининг қай аҳволда эканлиги, юриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: «Султон Аҳмад икки кўзли бир булак гушт экан», деган мазмунда хат юборди. Мен тангрининг иноятига суяниб, [Бағдод устига] қараб юрдим ва тез фурсатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад жалоир колишдан қочмокни афзал қўриб, Қарбало томонга қараб қочди. Шу билан доруссалом Бағдод менга бўйсунди³.

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Тўхтамишхон мендан енгилиб] Жучи улусини талон-торожга ташлаб, узи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқлигим фурсатидан фойдаланиб, Дарбанд ва Ширвон орқали Озарбайжонга қўп сонли лашкар юбориб, фитнаю фасод кутарди. Бу нақтда мен ҳар иккала Ирокини ҳам эндигина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни йўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали⁴ яна Дашти Қипчоққа юришни маслаҳат кўрдим.

Юриш олдидан қурик қилиб, лашкарим қаергача бориб етишини билмокчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада лашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шукр келтирдим. Сўнг Темур дарёси⁵дан ўтиб, Дашти Қипчоқнинг элу улусига ушбу

¹ Ироки ажам — қадимги Мидия; Ироки араб — қадимги Вавилония.

² Кутб ул-актоб — Кутблар кутби. Энг улуг мартабали шайхларга бериладиган фахрий унвон.

³ Султон Аҳмад Жалоир — жалоирийлар сулоласи (1336—1432) 1382—1410 йилларда Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонга ҳукмдорлик қилган.

⁴ Бу юзега 1392—93 йилларда рўй берган. Темур Бағдодни забт этгач, Аҳмад Жалоир Мисрга мамлук султони Барқук (1382—1399) хузурига қочган. 1394 йили Темур иккинчи мартаба Бағдодни эгаллаганда яна қочди. Бироқ, Шом (Сурия)ни заنجирбанд этилиб, 1405 йили Амир Темур улимидан кейингига озод этилган. 1410 йилда Табриз оstonасидаги жангда ҳалок бўлган.

⁵ Қасбий денгизининг ғарбий соҳилида жойлашган Дарбанд шаҳри яқинидан тоғлар оралигидан утиладиган тўрт йўл. Бу йўлнинг мулоффеаси мустаҳкам бўлган. Шу сабабли уни Дари Оханин («Темир Дарёза») деб аташган. Темур Дарбандни 1395 йили забт этган.

⁶ Амир Темур ва Тўхтамишхон орасидаги бу жанг Шимолий Кавказнинг Терек дарёси бўйидаги жойида юз берган. Шундан сўнг Темур Дашти Қипчоқда ва ундан шимолроқда жойлашган Тўхтамишхон қарамоғидаги қатор вилоятлар ва шаҳарларни ўзига бўйсундирган. Шулар орасидаги Олтин Ўрданинг Сарой Берка ва Ҳожи Тархон (Астрахан) каби марказий шаҳарлари ҳам бўлган.

мазмунда ёрликлар йўлладим: «Кимки менга келиб қушиласа улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади».

[Ҳижрий] 797 [милодий 1394—95] йилда Дашти Қипчоқда кирдим ва узок шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим. Менга қарши бўлган Жучи эл-улусини хароб қилиб, ўзимга тобеъ этдим. Бешинчи ва олтинчи иклим¹ вилоятлари, улуслари ва қалъаларини забт этдим ва ғалабаю зафар қучиб ортимга қайтдим².

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, уй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим. Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир³: «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз»,— деди. Амирзода Муҳаммад Султон⁴ эса: «Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ [бунга] тўсиқлар бор: биринчиси — дарёлар, иккинчиси — урмону тўқайлар, учинчиси — тўлиқ қуролланган сипоҳийлар ва одамга ов қилувчи кутурган филлари кўп»,— деди. Амирзода Султон Ҳусайн⁵: «Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иклимга ҳукмрон бўлурмиз»,— деди. Амирзода Шохрух⁶ деди: «Мен туркларнинг қонунларида уқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғворлигини ҳурматлаб номларини атамай лақаблари билан айтадилар. Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — кайсар⁷, Хитой ва Чину Мочин подшосини — фағфур, Туркистон подшосини — хоқон⁸, Эрону Турон подшосини шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида жорий этиларди. Ҳозир Эрону Туронзамин бизнинг кўлимизда бўлгани учун, Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимдир». Амирлар эса: «Боринги, Ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у ерда тургун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади», дейишди. Мен бўлсам, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат

¹ Юнонистон ва қадимги шарқ жуғрофия илмида дунёнинг инсон яшайдиган қисми (ер) етти иклимга бўлинган. Бешинчи ва олтинчи иклимларга Хоразм, Моғоронуаҳр, Фарғона, Дашти Қипчоқ ерлари кирган.

² Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1405 йил январидеда Амир Темур Хитойга юриш бошлаган вақтда, узок муддат Дашти Қипчоқда сарғирдон бўлиб юрган Тўхтамишхондан элчи келади. У келтирган мактубда Тўхтамишхон Темурдан ноқуруқ қилгани учун кечирим сураган эди. Амир Темур элчининг хурматини қўлига қўйиб, Тўхтамишхоннинг тўғоҳидан ўтган.

³ Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир — Темурнинг набираси.

⁴ Амирзода Муҳаммад Султон — Темурнинг набираси.

⁵ Амирзода Султон Ҳусайн — Темурнинг набираси.

⁶ Амирзода Шохрух — Амир Темурнинг кичик ўғли.

⁷ Кайсар — Византия (Рум) ҳукмдорлари лақаби.

⁸ Хоқон — хонлар хони, буюк хон. Чингизхон ва унинг тахт ворислари шу ном билан аталган.

камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан «урожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, токи тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуг оят чиқди: «Эй пайгамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил»¹. Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан дилим ранжиди. Ўз-ўзимга кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга розилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини қутволларига топширмоқчи бўлдим. Лекин ўзим тарбиялаган кишилар бўлганликлари учун, уларни хароб қилишни истамадим. Гарчи улар юрагимни ҳар қанча қон қилган бўлсалар ҳам, уларга юмшоқлик-мулойимлик қилдим. Лекин охир-оқибатда менинг фикримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан губор қолмади. Сўнгра қайтадан кенгаш чақириб, икболимиз хонаси — Ҳиндистонга қарата қўл кўтариб, зафару фатх фотиҳасини ўқидим.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Кобулда ўттиз минг жавонғор отлик аскарлари билан турган амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Сулаймон тоғи орқали юриб, Синд дарёсидан ўтгач, Мултон вилояти устига тўсатдан босқин қилиб, уни забт этишни буюрдим. Султон Муҳаммадхон, амирзода Рустам ва бошқа амирларга ўттиз минг баронғор отлик билан Синд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоғ этагидаги йўлдан юриб, Лоҳур вилоятига қўққисдан босқин қилишни буюрдим. Ўзим ўттиз минг Фул²нинг отлик аскарлари билан бўлдим.

Ҳиндистон юришига жамланган қўшинларим умумий сони тўқсон икки минг отликқа етган эди. Бу эса Аллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, исми шарифлари сонига тўғри келганлиги учун, бу [тасодифни истикболнинг] хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим. Отланиб йўлга тушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб тушдим. [Бу ерда бир неча кун туриб] Катур³ тоғида истикомат қилиб турган кофирларни енгиб, жазо берганимдан сўнг, дор ул-харб⁴ бўлмиш Ҳиндистон ғазоватига юзландим⁵.

¹ «Қуръон», 66-сура, 9-оят.

² Амирзода Рустам (ваф. 1436) — Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх (туғ. тахм. 1354—1356 — ўлдирилган 1389 ёки 1394, Форс ҳокими)нинг иккинчи ўғли. У (1405—1408 ва 1415 йилда Исфохон ҳокими бўлган.

³ Фул (қўл) — қўшиннинг марказ қисми.

⁴ Катур — Ҳиндикушда Кофиристоннинг ғарбида жойлашган вилоят ва халқ номи.

⁵ Дор ул-харб — (арабча «уруш уйи»), ислом динини қабул қилмаган мамлакатлар.

⁶ Бу воқеа 1398 йил август ойида бўлган.

ҲИНДИСТОНГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФҒОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Шу орада менга арз қилдиларки, бир тўда афғонлар Ҳиндистонга олиб борадиган йўлга босқин қилиб, у ерда қароқчилик қилаётган эканлар. Хусусан, булардан Каркас қабиласининг қадхудоси Мусо афғон ҳаддидан ошаётган экан. Менинг вафодор хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ афғонни Пирмуҳаммад Жаҳонгир Ироб қалъасига соқчи қилиб қўйган эди. Мусо афғон мазкур қалъага от қўйиб, шиддат билан босиб борибди. Лашкаршоҳ афғонни ўлдириб, қалъадагиларнинг бори-йўғини талаб кетибди. Шу вақтда [хузуримга] Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд уриб келди. У оғасини ўлдирган Мусо афғоннинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам [унинг сўзига кулоқ солмаган бўлиб], «хой инсон, Мусо афғон менга хайрхоҳлардан биридир»,— дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди деб айбладилар.

Бирок бунинг аксича, Мусо афғон бўлса, Малик Муҳаммаднинг ҳибсга олинганлиги ҳақидаги хабарни ва менинг айтган гапларимни эшитиб, кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни хузуримга келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасдан дарҳол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

Мен у қалъани тамошо қилиш учун ичкарисига кирганимда, унинг (Мусо афғоннинг) сипоҳийларидан бири мени ўлдириш касдида ўқ-ёй отди. Сўнг Мусо афғон ўзига яраша жазосини топди. Ҳиндистон йўли очилди¹.

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД² ВА МАЛЛУХОН³ЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Султон Маҳмуд ва Маллухон эллик минг отлик ва пиёда аскар, 120 занжирбанд филлар билан Деҳли қалъасини мустаҳкамладилар ва мен билан жанг қилишга шайландилар. Кўнглим хавотирланди. Бордию Деҳли қалъасини босиб олишга борсам-у, мабодо бу иш узоқ вақтга чўзилиб кетса, [нима қиламан?] Ўзимга кенгашиб, ғаним лашкари дадилланиб, [қалъадан] чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзимни кучсиз ва [кўрққан-дек] қилиб кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан лашкардан узоқроқда хандак қаздирдим. Лашкарим билан хандак ичига яхшилаб

¹ Бу ерда 1398 йилнинг куз фасли ҳақида гап боради.

² Султон Насируддин Маҳмудшоҳ (1393—1413), Туглукийлар сулоласи (1320—1414)га мансуб ҳукмдор.

³ Маллухон — Деҳли ҳокими. (Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, в. 301-а.)

жойлашганимдан сўнг, лашкарларимнинг бир фавжини душманга қарши жаиғга ташладим. Душман қаршисига боргач, ўзларини қучсиз кўрсатиб, кўрккандай бўлиб чекинишларини ва ганимларни дадиллантириб келишни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни кўриб ўзларини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиққан эдиларки. [менинг] қахрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва енгилиб тоғ тарафга қочди¹. Бекиёс хазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб бўлди.

Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти (Самарқанд)га қайтдим².

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЭГАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чикмай туриб, икки Ирок ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон кофирлари хадларидан ошиб, чегарани бузган эмишлар.

Мен ҳамиша подшолар учун кофирларга қарши ғазовот уруши қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва жаҳонгирликдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим. Гуржистон имонсизларининг туғён кутаргани ҳақидаги хабар келиши биланок кенгаш ўтказиб, «ўша диёрдаги бошқа бузук одамларнинг ҳам бош кутаришига йўл очилмасин» деб, зудлик билан уларни дафъ қилишга тутиндим. Ҳинд юришидан келган сипоҳийларимга «хоҳловчилар шу ерда қолсин, хоҳловчилар мен билан борсин», деб ихтиёрни ўзларига бердим.

Хуросон, Қандаҳор, Сеистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидаги лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинлар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Ҳар бир мамлакатдаги итоатдан бўйин товлловчи кишиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хуросон ва Форсдаги бўйинтовлловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг муҳолифлигидан тозаладим. Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим³.

Сипоҳийларнинг кўнглига нима ўтирса, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эғнимга Довудий совут қийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлиғу қураш тахтига ўтирдим. Туронлик

¹ Амир Темур 1399 йил 18 декабрида Деҳлини забт этгач, яна икки ой давомида унинг шимолроғидаги маъзеларга ҳам юриш қилган.

² Бу воқеа 1399 йилда содир бўлган.

³ Бу ерда 1399 йилнинг май ойи. Умуман эса, Амир Темур Грузияни беш марта фатҳ этган. (1386—87, 1392, 1394, 1399, 1402 йиллар). 1404 йил декабрида Грузия подшоҳи Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузган.

довжракларга, Хуросон пахлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботиралига кўркинч солдим ва Сивос¹ ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъадан туриб [қаршилиқ кўрсатганларнинг] барчасини таг-томири билан битириб, қалъадан олган улжаларни ғолиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик бузук, бевош кишиларни урушиб, тартибга чақирдим.

Шундан кейин Малатия қалъаси ва унинг теварагидаги ерларни забт этишга киришдим. Ўша қалъаларни забт этишдан хотиржам бўлганимдан сўнг Ҳалаб ва Хумс²ни забт этишга ҳиммат камарини боғладим ва бир оз ҳаракат билан бу мамлакатларни ҳам фатҳ этдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим.

МИСР ВА ШОМ [МАМЛАКАТЛАРИ] НИ ФАТҲ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкат ва қудратим овозаси [Рум] кайсарининг қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ва уларга тобеъ ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларнинг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва аскарим зарбасидан кочиб, қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф туркман³ игвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди. Қайсар балога гирифтор бўлиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолган эди, чунки у Қора Юсуфнинг игвосига учиб, менга қарши лашкар тортган эди. [Қолаверса] Миср ва Шом аскарларини ҳам ёрдамга чақирган эди.

Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга бўлсам яхши бўлар дедим. Бироқ жангда энгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширин бўлганлиги сабабли, бу тўғрида амирларим билан кенгаш утқаздим. Улар сипоҳийларга хос ишни тутиб, уруш очмоқни маслаҳат бердилар. [Шундай бўлса] ҳам мен кайсарнинг [ғайрат] утини аччиқ-чучук гап билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва

¹ Сивос — Кичик Осиёдаги мустаҳкам бир шаҳар. Темур уни 1400 йили боғлиқ қилган.

² Ҳалаб ва Хумс — Шом (Сурия) шаҳарлари.

³ Бу жанглар 1399—1401 йиллар мобайнида давом этган.

⁴ Бу ерда, Кичик Осиёда 1389—1402 йилларда ҳукмронлик қилган Боязид Йилдириш кузда тугилади. У 1403 йили вафот этган.

Қора Юсуф туркман (1388—1420)—1378—1469 йилларда ҳукмдорлик қилган Қора кўюнли туркман қабиласининг ҳокими. 1388—1399 йиллар мобайнида Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжон сарҳадларида амир Темур билан жанглар қилган. Унга Аҳмад Жалойир иттифоқдош бўлган. Амир жангларда мағлуб бўлган Аҳмад Жалойир ва Қора Юсуф турк султони Боязид Йилдириш ҳузуридан паноҳ топди. Амир Темур Боязидга нома йўллаб, Қора Юсуфни унга топширишларини талаб қилганда, рад жавобини олган.

қайсарга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Бру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинки, етти налим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат қилиш қасдини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин. Сенинг насли-насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчигига ботиб, бало муқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда игвогар кишилар гаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган Фитнани уйғотмишлар. Яна ушаларнинг игвosi билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмагил. [Мазкур мактуб етиши билан] Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидир».

Ушбу мактубни ишбилармон элчиларим билан қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Дамашқ)га бориб туришга қарор қилдим. Ҳумс ва Ҳалаб йўли орқали у ерга равон бўлдим. Ҳалаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж¹ менинг Дамашққа келаётганимни эшитиб, шошилиб билан Мисрдан Дамашққа қараб йўл олгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қўшилишига йўл қўймаслик учун зудлик билан отланиб, олдинга юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик қилиб, мендан олдин Дамашққа етиб олди. [Шундай бўлса ҳам] мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Дамашқни забт этдим².

РУМ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт этганимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. Лекин [Боязид] Миср ва Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилиш равишда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Дамашқ шаҳрини олиб, Шом вилоятла-

¹ Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж — 1382—1517 йилларда Миср ва Шом устидан ҳукм юритган Буржийлар сулоласидан; 1399—1405 й. ҳукм-рошлик қилган.

² Бу воқеалар 1401 йил январда бўлган.

³ Ибн Арабшохнинг ёзишча, Боязид Йилдирим жавоб хатида Амир Темур унинг ҳузурига буйин эгиб келишини талаб қилган, ахс ҳолда, амир Темурнинг «аёллари уч талоқ» («талоқ би-с-салоса») бўлсин деган ҳақоратли гапларни келтирган.

рини буйсундиргач, Мусул йули билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан қайсарнинг мен билан уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим. Табриз тарафга қараб юрдим. Амирзодалардан баъзиларига қўпсонли лашкар фавжларини қўшиб, Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими султон Аҳмад жаллоир шаҳарни ва унинг қалъасини қўриклашни навқари Фаррухга топшириб, ёнига қўп одамларни қўшиб берганди.

Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни қўришаб олдилар. Иш уруш қилишга бориб тақалгач, [чопар орқали] бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. [Бу хабарни] эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор қилдим. Табриз йулидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий ҳийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол этилиб, галаба қозонилди. Қалъа бошлиғи Фаррух Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузук кишиларни ўлдиришни, қалъа ва шаҳар иморатларини бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга юриш қилишга жазм қилдим ва ўша ерда бир канча вақт туриб қолдим. Шу аснода қайсар Ҳалаб, Хумс ва Диёрбакр вилоятларига лашкарий фавжларини юборгани ва мендан қочиб қайсар паноҳига кирган Қора Юсуф туркман эса қарокчилар бошлиғига айланиб, айниқса икки муқаддас шаҳар зиёратига қатновчиларнинг қаровонларига қўп зарар келтираётганлиги хабари қўлоққа эшитилди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабр-зулмидан арз қилдилар. Шунинг учун Қора Юсуфнинг жазосини бериб, қайсарнинг қўзини ғафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим қўринди. Бу хусусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, Қайсарнинг устига ёпирилиб боришга қарор қилдим. Лашкар жамъ бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилининг ражаб ойида (милодий 1401 йил феввалида) Озарбайжондан қайсар устига лашкар тортдим. Ўзимдан илгари лашкаримдан бир неча фавжини Рум мамлақати устига тўсатдан босқин қилишга тайин қилдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини қўздан кечириб емиш ва ичмишни ҳозирлаб туришни буюрдим, ўзим Ангурия йўли билан қайсар устига лашкар тортдим. Қайсар тўрт юз минг отлик ва пиёда аскар билан менга қарши юзланди.

Урушни бошладим ва уни енгдим². Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим.

¹ Икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина шаҳарлари.

² Бу воқеа 1402 йил 25 июлда бўлган.

³ Темурнинг 1399—1404 йиллардаги муҳорабалари «етти йиллик юриш» деб аталган. Самарқандга 1404 йилининг июль-август ойларида қайтган.

ИККИНЧИ МАҚОЛА

Мамлакатларни фатҳ этгувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, куплаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига утириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка¹ боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-таллошлар билан, тангрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва кимматли саҳобаларига² қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қулга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар.

Бу тузуқлардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгувчи иқтидорли набираларимга йўл-йўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Давлату салтанатимни ва ўзларини эҳтиёт қилсинлар.

Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

Иккинчиси шулким, ўн икки табака ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идора қилдим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

¹ Тузук, тузукот; тўра ва тузук — қонун-қоида, қонулар, урф-одат.

² Саҳобалар (асҳоблар) — Муҳаммад пайғамбарнинг яқин сафдошлари.

Учинчиси шулдирки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёрлик-эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга буйсундирдим. Салтанатим ишларини муро-саю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка олардим. Дўсту душман билан муро-саю мадора қилдим.

Тўртинчиси — давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчиси — амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвон-лар, зару зеварлар билан хушнуд этдим. Батмларда уларга [ўз ёнимдан] ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динорларни улардан дариг тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатла-рини ўзимга юкладим ва тарбият қилдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлиғу мардонавор-лиғига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб ва Ироқи ажам, Мозандарон, Гилонот, Ширвонот, Озарбай-жон, Форс, Хуросон, Дашти жете, Дашти Қипчок, Хоразм, Кобулистон, Бохтарзамин, Ҳиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, тинчлиғу соғлигим кетди, ўз тушагим-да роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлаб [ғаним] фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшит-дим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тарика дунёда ном чиқардим.

Олтинчиси — адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. [Тўғри] сиёсат¹ ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва кўркинч орасида сақладим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга илёмлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққи-ни олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўрта-сида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим.

¹ Дирҳам ва динор — динор 4,235 г. олтин танга; дирҳам — 3,4 ёки 3,5 г. вазндаги қумуш оқча.

² Бу ерда жазолаш маъносиди.

деганларки, Аллоҳи таоло ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, унинг динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этади. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли улкалари ва шаҳарларида равақ топди. Ҳақли равишда [бу асрда] диннинг тарқатувчиси Амир соҳибқиронлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси будир: «Ё, Аллоҳ! Кимки Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўлагил, кимки Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам уни хор тутгил» (дуо).

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз ҳижрат¹ этганларига ҳам саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Аллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ва ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва янгиловчини ихтиёр айлайди. Аллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Аллоҳи таоло Амир соҳибқиронни ислом динининг янгиловчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр айлади ва у турли улкалар ва мамлакатларда аҳолига дини Муҳаммадийни қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни янгиловчилар аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу янгиловчилар қуйидагилардир:

Ҳижратдан кейинги биринчи юз йилликда динни янгиловчи киши Умар ибн Абдулазиз² эдилар. У хорижийлар³ минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини заифлаштирганда, бу [низони] бартараф қилди. Уша вақтда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, кинаю адоват пайдо бўлган эди; бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифалар (хулафо ар-рошидин)ни лаънатлаб, уларга таънаю дашном ёғдирдилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Али [бошлик] имом Ҳусайн⁴ ва ҳазрати Аббосни⁵ лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, дини исломни янгилади.

Иккинчи юз йилликнинг бошида келган дин янгиловчиси халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид⁶ эди. У ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби

¹ Ҳижрат — (араб.— қўчиб ўтиш) — Муҳаммад пайғамбар ва тарафдорларининг Маккадан Мадинага қўчиши. Бу воқеа милодий 622 йили содир бўлган. 622 йил мусулмон йил ҳисоби (ҳижрий)нинг бошланиши деб ҳисобланади.

² Умар ибн Абдулазиз — Умания сулоласига мансуб халифа (717—720).

³ Хорижийлар — (араб.— ажралиб чиққан, исёнчи) — исломдаги илк оқим тарафдорлари; халифа Али (656—661) билан Умавийлар ўртасидаги кураш даврида вужудга келган.

⁴ Имом Ҳусайн — халифа Алининг ўғли. 680 йили Карбалода урушда ўлган.

⁵ Ҳазрати Аббос — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси Абу-л-Аббос ас-Саффоҳ (749—754); Аббосийлар сулоласининг асосчиси.

⁶ Маъмун ибн Хорун ар-Рашид — аббосийлардан (813—833).

аҳли суннат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфар¹ни, ундан Аллох рози бўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмронлик қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Муҳаммадийни янгиловчиси халифа Муқтадир биллоҳ Аббосий² эди. Абу Тохир бошчилигидаги карматлар³ Маккаи муаззамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борганлардан ўттиз мингтагининг жонига қасд қилдилар ва уларни шахид этдилар. Муқаддас қора тош (ал-Ҳажар ал-асвад)ни Каъба ичидан кутариб олиб кетдилар. Ислом мамлакатларини вайрон этиб, қатли ом ва талон-торож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муқтадир биллоҳ бу қавм устига лашкар тортиб, уларни улоқтириб ташлади [ва фитнани бостирди]. Бу билан ислом дини ва шариатга ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Муҳаммадийни ривож эттирган киши Иззуддавла Дайламий⁴ эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ амриллоҳ⁵ [ҳукмронлиги вақтида бўлган] фискал-фужурлар ва унга тобеъ кишиларнинг зулми орқасида дини ислом заифлашган ва ислом мамлакатларида турли-туман фискал-фасод кўпайганди. Иззуддавла бу халифани тахтдан йиқитиб, ўрнига ўғли Тоиъ⁶ биллоҳни валиаҳд қилди. Иззуддавла шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашда, бидъатни йўқотишда, ношаръий ишларни бартараф қилишда, жабр-зулми тугатишда мутасадди бўлди. Дини Муҳаммадийга ривож берди.

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам султон Санжар ибн султон Маликшоҳ⁷ эди. Шайх Аҳмади Жом⁸ ва ҳаким Санойи⁹ унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштирган эди. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Дини Муҳаммадийга итоат ва тобеъликда шундай даражага эришдики, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида дин янгиловчиси Ғозонхон ибн

¹ Али ибн Мусо Жаъфар — шиаларнинг саккизинчи имоми (765—818).

² Халифа Муқтадир биллоҳ — Аббосий халифаларидан (908—932).

³ Карматлар — исомийлар мазҳабининг шаҳобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда пайдо бўлган.

⁴ Иззуддавла Дайламий — Бувайхийлардан. 967—978 й. ҳукмронлик қилган.

⁵ Халифа Мутиъ — аббосийлардан. 946—974 й. ҳукмронлик қилган.

⁶ Халифа Тоиъ — аббосийлардан. 974—991 й. ҳукмронлик қилган.

⁷ Султон Санжар ибн Маликшоҳ — Салжукийлардан. 1118—1157 й. подшолик қилган.

⁸ Аҳмади Жом — хуросонлик машҳур ҳадис олими ва мутасаввиф шоир (1049—1142).

⁹ Ҳаким Санойи — гаснавийлар даврида яшаган йирик шоир (1070—1140).

Аргунхон ибн Халокухон¹ эди. Ислом дини туркистонлик кофирларнинг истилоси натижасида заифлашган эди. Аллоҳи таоло дин ривожини учун Ғозонхонни юз минг аскари билан кўзгади. [Таңгри таолонинг иродаси билан унга топширилган] юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий² раҳнамолигида Аллоҳга имон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: «Аллоҳдан бошқа худо йўқ. Муҳаммад Аллоҳнинг [ердаги] элчисидир», деган имон қалимасига келтирдилар ва куфр-бидъат ишларини ташладилар. Мамлакатда ва шаҳарларда шариатга ривож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Ўлжойту Султон³ ибн Аргунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада⁴ оғаси Ғозонхондан сўнг салтанат тахтига ўтирди. [Бир куни] унинг қулоғига дини Муҳаммадий шу қадар бушашганки, намоз вақтида мусулмонлар ташаҳҳуд⁵дан сўнг Муҳаммадга, унинг авлодига салават айтмай қўйибдилар, деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония⁶ жомеъ масжидига борди ва у ерда ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан «Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг насли авлодига салават айтишининг нима фазилатлари бор?» деб сўради. Улар бир овоздан: «Худойи таоло ҳукмига кўра намозда Муҳаммад ва унинг авлодига салават айтиш лозимдир», — деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гуруҳ уламо: «имом Шофиъий⁷, Муҳаммадга ва унинг авлодига салават айтмасдан ўқилган намоз бузилган ҳисобланади, деб айтганлар», деб ўз фикрини билдирди. Яна бир гуруҳи айтдилар-ким: «Имоми Аъзам⁸ демишдики, Муҳаммадга ва унинг авлодига салават айтилмай ўқилган намоз макруҳ⁹дир». Шунда султон уламодан сўради: «Нега салават айтганда пайғамбаримиз насли авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми [алоҳида] зикр этилмайди-ю, [фақат] хотам ул-анбиё бўлмиш пайғамбаримизга

¹ Ғозонхон ибн Аргунхон ибн Халокухон — 1295—1304 йилда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган мугул хони.

² Шайх Иброҳим Ҳамавий — баҳрободлик (Хуросон) шайх Садриддин Иброҳим.

³ Ўлжойту Султон — 1304—1317 йилларда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган.

⁴ Мазкур санада — 1304 йилда.

⁵ Ташаҳҳуд — Аллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг элчилигини билдирувчи диний ибора ислом руқиларининг биринчиси; купинча қалимайи шаҳодат дейилади.

⁶ Султония — Эрон Озарбайжонидagi шахар: халоқийлар пойтахти.

⁷ Имом Шофиъий — асл исми Абу Абдулло Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (767—820) — суннийликдаги шофиъия мазҳабининг асосчиси.

⁸ Имоми Аъзам — ханафий мазҳабининг (суннадаги тўрт мазҳабдан биринчиси) асосчиси. Асл исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (699—767).

⁹ Макруҳ (араб. — рад этилган, қораланган, номақбул) — шариат кўрсатмалари (фарз, мандуб, мубоҳ, харом билан бирга)дан бири, қатъиян тақиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган ҳатти-ҳаракатлар макруҳ ҳисобланган, бундай ҳатти-ҳаракат учун жазо белгиланмаган.

салавот айтгандагина «ва унинг авлоди...» деб қўшадилар?». Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйланиб қолишди. Шунда султон айтди: «Бу саволга жавоб беришда хотирамга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пайғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар. Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзига раво кўрди. Дунёдаи насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобиини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. Пайғамбаримизга, унга Аллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, жами ўтган пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарарди. Улар динининг аҳкомлари доимий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматгача шу йўлда сақланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар)нинг умматлари салавот айтиш вақтида унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маътум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Куръони каримни шарҳловчилар, мактовга лойиқ шариат илмининг ҳофизлари, анбиё ва мурсаллар¹ илмларининг ворисидирлар. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу² вожибларини улардан ўрганадилар, дин ишларида шуларга эргашиб, уларни ҳурмат қилишни ўзларига лозим деб биладилар», деди.

Султон шу сўзларни айтгани ҳамоноқ, масжидга тўпланган уламо ва одамлар бирданига гулдиратиб, пайғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: «Муҳаммад авлодидан биринчиси — ҳазрати Али, сунггиси — имом Муҳаммад Маҳдий³ охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбаримиз авлодининг изни ва рухсатисиз унинг мулкига қўл теккизмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз». Султоннинг бу сўзлари хосу омнинг қулоғига эшитилгач, барча уламо унинг айтганларини қабул этди. Гаплари инобатга олинганидан сунг, султон амр қилди: «ҳақиқат шул эркан, аҳли Байт⁴ номига хутба⁵ ўқиб, уларнинг номи зарбланган пуллар чиқариш лозим». Бу гапларни эшитган, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқлаб Аллоҳга имон келтирдилар ва «Ўлжойту Султон — дину шариатга ривож берувчи», деб фатво ёздилар.

¹ Мурсаллар — элчилар, пайғамбарлар.

² Фарз — шариатда барча мусулмонлар бажариши лозим бўлган шартлар.

³ Муҳаммад Маҳдий — 874—878 йиллар орасида 7—9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуктаи назардан ўлдирилган бўлиши керак) 12-имом.

⁴ Аҳли Байт — Муҳаммад пайғамбар оиласидан булганлар.

⁵ Хутба — жума ва ҳайит намози олдида қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насиҳат.

бериладиган бутун маошларнинг тулик маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдириб, сунгра танҳо¹ берсинлар.

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

СИПОҲГА ТАНҲО ВА УЛУФА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга улаштирсинлар. Булардан бошқа сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танҳо хазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиғи² хазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобидан ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги ерлардан тикол³ берсинлар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерлардаги вилоятлардан бири тикол қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тушган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: Вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жами даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрлиқларига бирига кам, бирига ортик қилиб ёзсинлар. Сунг ёрлиқлар девонхонага келтирилсин. Амирлар ва мингбошилар шу ёрлиқлардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрлиқда маошидан ортик [курсатилган] бўлса, бошқани ўзига шерик қилсин. Бордию кам бўлса, уни қўйиб бошқа ёрлиқ тортиб олсин.

Яна ҳукм қилдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот⁴ йиққанларида, хирождан ортикча соварий⁵, қўналға⁶ ва шилон⁷ талаб қилмасинлар.

Тикол қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор⁸ фукарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни кирим дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, [даромаднинг] харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин ва [йиғилган моллардан] сипоҳийларнинг маошига тақсим

¹ Танҳо — бу ерда сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва аскарлар учун махсус хазинадан бериладиган маош; баъзида алоқиди хизмат курсатган бекларга танҳо сифатида ер-сув берилган.

² Шаҳар омонлиғи солиғи хазинаси — шаҳар аҳолисидан олинадиган солиқлардан йиғилган хазина.

³ Тикол — хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк; вилоят.

⁴ Молу жиҳот — нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ.

⁵ Соварий — подшоҳ ва хонлар ўз вилоятларидан утаётганларида, халқдан қилинадиган тортиқлар. Соврин кам дейилади.

⁶ Қўналға — чопарлар ва элчиларга қўноқ (тунаш) бериш солиғи.

⁷ Шилон — подшоҳлар ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ.

⁸ Жогирдор — инъом этилган ер-сув (тикол) эгаси.

қилсин. Қайси амирга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар. Агар аҳвол бунга хилоф равишда бўлса ул вилоятни холиса¹га ўтказиб, уч йилгача ўша жогирдорга улуфа берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, кўркитиш ва тушунтириш йўли билан ундирсинлар. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири чўп ва калтаклаш таъсиридан камроқ бўлса, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир.

ЎФИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТАРТИБЛАРИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиаҳдим бўлсин. У вилоят ҳокими бўлиб, ун икки минг отлик аскарга улуфа олсин.

Иккинчи ўғлим — Умар Шайх ун минг отлик аскарга улуфа ва бир вилоят олсин.

Учинчи ўғлим — Мироншоҳ тўққиз минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятни тасарруф қилсин.

Туртинчи ўғлим — Шокруҳ етти минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятга эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси истеъдодига яраша уч мингдан етти минг отликкача улуфа олиб, бир вилоятга эғалик қилсин.

Ва яна менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз ҳолига қараб ва қобилиятига яраша биринчи даражали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва валийлик [мансаблари] берилсин. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар, жавобгарликка тортилсинлар.

ЎФИЛЛАР, НАБИРАЛАР, КАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙЎЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА

Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни уриб-суқиб, ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайитиришга ҳеч ким журъат қилмасин, лекин уни кўз тагида сақласинларки, токи ўз даъвосидан қайтсин ва тангри таолонинг мулкида фасод чикмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлар душманлик қилишса, уларни [маошларидан маҳрум қилиб] дарвиш ҳолатига солсинлар.

¹ Холиса — давлат ихтиёридаги барча солиқлардан озод этилган ер-сув.

Салтанатим қўргонлари бўлмиш амирлар агар иш устида нифокқа борсалар, улардан амирлик мартабаси ва ерлари тортиб олинсин. Агар давлатга зиён еткизгудек иш қилган бўлсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинлар. Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар [ишларидан бушатилиб], ёзиш-чизиш билан шугўлланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар.

Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида шундай буйруқ бердим. Агар булар ўз фаолияти даврида салтанатни йикитиш қасдида давлатга хиёнат қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шошилмасинлар, балки аввал хабар берувчиларнинг ўзлари кимлиги, даъволарининг рост-ёлгонлигини маҳак тошига¹ уриб текшириб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар ва гийбатчилар, ё кўролмай, ёки тамагирлик билан ёлгон тўкиб, чиндай қилиб ясаб чиқарадилар ва [палид] мақсадларига етишадилар. Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жон фидоларини турли макр-ҳийлалар билан хароб қиладилар. Буларнинг мақсадлари салтанат қўргонига раҳна солишдир. Чунончи, амир Ҳусайн менинг вазирларимдан бирини алдаб, давлатимнинг таянчи, икки қўли бўлмиш амир Ики Темур ва амир Жоқуни менга қарши қўймоқчи бўлиб гап чиқарди. Мен унинг хиёнатини фаросатим-ла сезиб қолдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Чунончи шундай воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан бўлган амир Аббосга ҳасад ва душманлик қилиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга буюрдим. Охириқибатда уларнинг амир Аббос ҳақида хиёнат қилганликларини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, жуда пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари, молия ишларида хиёнат қилиб, [бойликнинг бир қисмини] ўзлаштириб олган бўлсалар, [текшириб кўрилсин]. Агар ўзлаштириб олган маблағи, ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға-инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиги оладиган маоши ҳисобидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси [салтанат хазинасига] тортик сифатида олинсин.

Яна ҳукм қилдимки, вазирларни ортиқча сийламасинлар, чунки алоҳида иззат-икром кўрсатиб, ўзларини [уларнинг назарида] обрў-эътиборсиз қилиб қўядилар. Бу эса салтанатга зиён етказиши мумкин.

¹ Маҳак тоши — олтинни суртиб, тоза ёки сохталигини аниқлаб берадиган қоратусли бир тош. Бу ўринда кучча маънода ишлатилган.

Ғаразгуй, бузуки ва ҳасадгуй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани куп булади, негаки, олам аҳлининг барчаси дунёталабдирлар. Агар вазирлар бундай одамларнинг кунглига карасалар, давлатга хиёнат қилган булурлар, карамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар.

Чигатойхоннинг бир вазири булган экан. Ғаразгуйлар уни ҳазинадан бир неча минг олтин угирлади, деб [хонга хат] ёзган эдилар. Хатни хонга курсатганларида, у мазкур вазирни ҳузурига чақиртириб, унга итоб қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири була туриб, мамлакатимдан шунчалик оз нарса олибсан!» Доно вазир [хоннинг] бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. [Бу билан] хон олдида ўз мартабасини ва обрў-этиборини сақлаб қолибди.

[Яна ҳукм қилдимки], қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, кул остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қулига топширсинлар, токи додига ушалар етказсинлар. Агар қадхудо-лар¹ ва калонтарлар² кичикрок даражадаги одамга зулм қилган бўлсалар, қилган зулмига яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб³ қилган бўлсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин. Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса Ёсо⁴ буйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини зolimдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино⁵ ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозиси⁶га олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса аҳдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИР ТУТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга булган кишилардан бўлишлари лозим; биринчиси — асиллик, тоза наслилик; иккинчиси — ақл-фаросатлилики; учинчиси — сипоҳу раият

Итоб — қаҳр-ғизаб билан сўроқ қилиш.

Қадхудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

Калонтар — шаҳар ҳукмдорларидан бири.

Ёсо — Чингизхон жорий этган қонун-қондалар мажмуаси.

Зино — ғайри қонуний жинсий алоқа: ўзаро никоҳда турмаган эркак ва аёлнинг жинсий алоқада бўлиши.

Аҳдос қозиси — урф-одатлар ва қондалиқ ишларнинг бажарилишини назорат қилувчи.

юзбошининг ишини — мингбошига, мингбошининг ишини — амир-га, амирнинг ишини — амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битарлик ишни юзбошига, юзбоши битирса буладиган ишни мингбошига юкласинлар. Амирлардан қайси бири ўзи кизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

СИПОХИЙЛАРНИ ЭНГ ҚУЙИ ДАРАЖАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА КЎТАРИШ ТУЗУГИ

Қилич чопишда ўзини кўрсатган баҳодирларни, биринчи мартаба бўлса — ўнбоши, иккинчи мартаба ботирлик қилса — юзбоши, учинчи мартабасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қули остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кузга ташланган аскарлар бундан иғтиснодир, чунки ҳукиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим. Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарини синдирса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юкори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан қимки астойдил шамшир чопгудек бўлса, маошини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочадиган бўлса, уни даргоҳимга киритмасинлар¹. Агар ночорликдан мажбур бўлиб чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агарда ваҳима босиб, қурқувдан шундай қилган бўлса, уйига қайтарсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чопиб, ярадор бўлган бўлса, уни тақдирлаб инъом берсинлар, бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганлигини эътиборга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилолмай, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг қочмаганлигига гувоҳдир. Шунинг учун ҳам сипоҳийлик ҳақини сақласинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни улүфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик керак. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликларининг узигагина ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасадар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса — ғаним лашкарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки [кузга қўрингудек] қилич чопқилашган бўлса, унинг азизлигини таъқдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши улүг, кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар

¹ Сузми-сузи унга «қўриниши» бермасинлар.

Ғаразғуй, бузуки ва ҳасадғуй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳлининг барчаси дунёталабдилар. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар.

Чигатойхоннинг бир вазири булган экан. Ғаразғуйлар уни хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади, деб [хонга хат] ёзган эдилар. Хатни хонга кўрсатганларида, у мазкур вазирни ҳузурига чакиртириб, унга итوب қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўла туриб, мамлакатимдан шунчалик оз нарса олибсан!» Доно вазир [хоннинг] бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. [Бу билан] хон олдида ўз мартабасини ва обрў-эътиборини сақлаб қолибди.

[Яна ҳукм қилдимки], қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қўлига топширсинлар, токи додига ушалар етказсинлар. Агар қадҳудолар² ва калонтарлар³ кичикроқ даражадаги одамга зулм қилган бўлсалар, қилган зулмига яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб қилган бўлсалар, қилган ишларига лойик жазо берилсин. Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса Ёсо⁴ буйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зурлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино⁵ ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозиси⁶га олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса аҳдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИР ТУТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга булган кишилардан бўлишлари лозим; биринчиси — асиллик, тоза наслилик; иккинчиси — ақл-фаросатлилик; учинчиси — сипоҳу раият

Итоб — қаҳр-ғазаб билан сўроқ қилиш.

Қадҳудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

Калонтар — шаҳар ҳукмдорларидан бири.

⁴ Ёсо — Чингизхон жорий этган қонун-қондалар мажмуаси.

⁵ Зино — гайри қонуний жинсий алоқа: ўзаро никоҳда турмаган эркак ва аёлнинг жинсий алоқада бўлиши.

⁶ Аҳдос қозиси — урф-одатлар ва кундалик ишларнинг бажарилишини назорат қилувчи.

юзбошининг ишини — мингбошига, мингбошининг ишини — амир-га, амирининг ишини — амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битарлик ишни юзбошига, юзбоши битирса буладиган ишни мингбошига юкламасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

СИПОХИЙЛАРНИ ЭНГ ҚУЙИ ДАРАЖАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА КЎТАРИШ ТУЗУГИ

Қилич чопишда ўзини кўрсатган баҳодирларни, биринчи мартаба бўлса — ўнбоши, иккинчи мартаба ботирлик қилса — юзбоши, учинчи мартабасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кузга ташланган аскарлар бундан иғгиснодир, чунки ҳукиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим. Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фанж лашкарини синдирса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни таркатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тупини туздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан қимки астойдил шамшир чопгудек бўлса, маошини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочадиган бўлса, уни даргоҳимга киритмасинлар. Агар ночорликдан мажбур бўлиб чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агарда ваҳима босиб, кўрқувдан шундай қилган бўлса, уйига қайтарсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чопиб, ярадор бўлган бўлса, уни тақдирлаб инъом берсинлар, бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганлигини эътиборга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилолмай, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг қочмаганлигига гувоҳдир. Шунинг учун ҳам сипоҳийлик ҳақини сакласинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни улуфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик керак. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликларининг ўзигагина ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасадар, ноинсофлик қилган булурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса — ғаним лашкарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки [кузга кўрингудек] қилич чопқилашган бўлса, унинг [азизлигини таъдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши улуг, кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар

¹ Сузма-суғ: унга «қурилиш» бермасинлар.

айтадиган гаплар ўз тажрибаларида куриб, билганларидир. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин угилларини ўринларига ўтказсинлар.

Яна амр килдимки, ғаним томонидан бизнинг қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкар қилсинлар; йўқ эса уни озод этсинлар. Бунга мисол, мен қайсар билан урушда қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим.

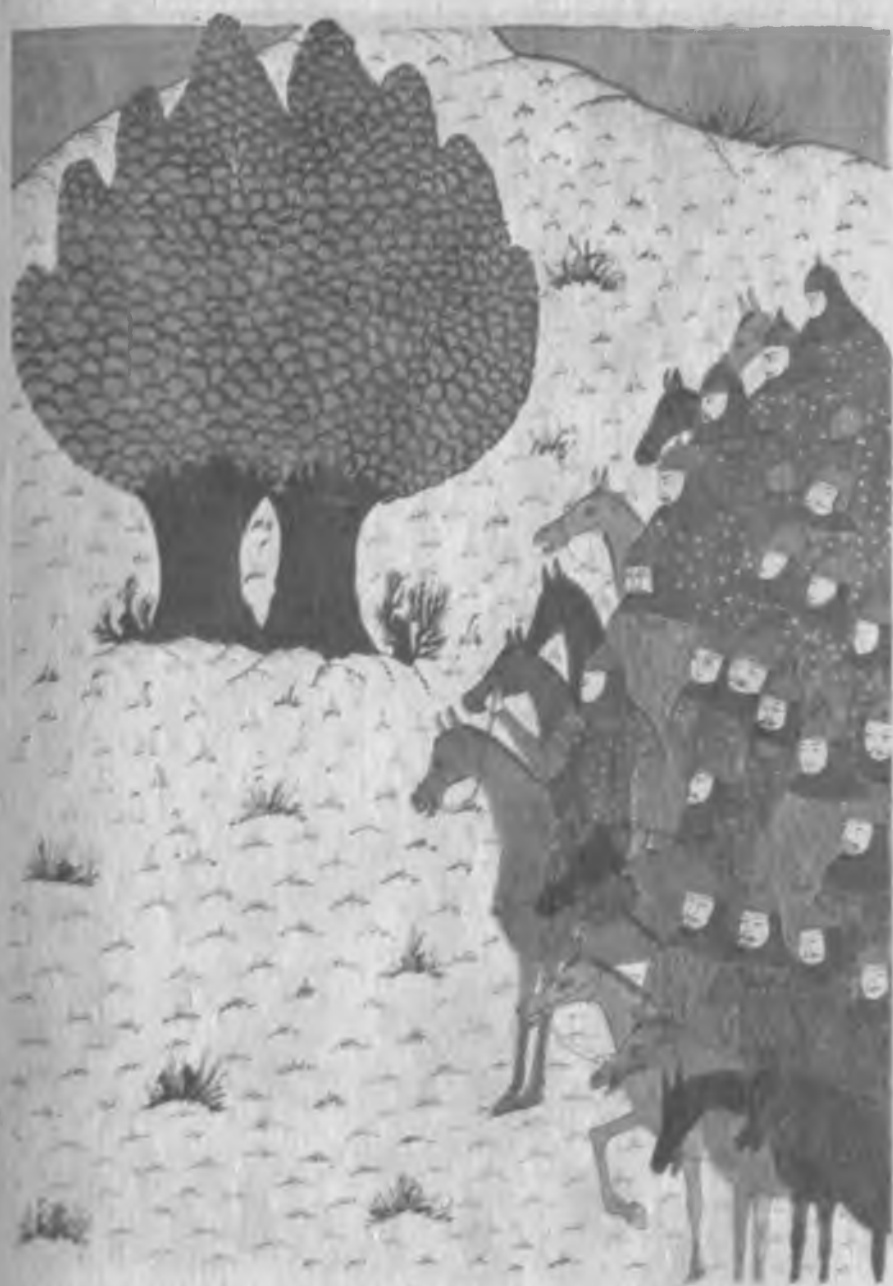
Ғаним сипоҳийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оқлаб, бизга қарши қилич чопган, сунгра ихтиёрий равишда ёки мажбур бўлиб, паноҳимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсинлар. Чунки у ўз соҳибига вафодорлик қилиб, еган туз-намағи ҳақини сақлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Ҳусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тукнашиб, қилич чопқилашди, кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг паноҳимга келганида, уни хурматладим.

Менгли-Буго ҳам Балх урушида менга қарши лашкар тортди. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ-Темурхоннинг ҳақиға кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охир-оқибат енгилди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тизза уриб паноҳ излаб келганда, унинг мартабасини улуғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган иноятларим ҳақи уртамиздан ўтган нохушликларни бутунлай унутди. Йиғинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Ўзи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун қилди. Озарбайжон урушида Қора Юсуф билан тукнашганимда лашкарим оғир аҳволга тушиб қолганди. Шунда у майдонда ўлган Қора Юсуфнинг аскар бошлиқларидан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд кўтарди ва лашкаримга уни Қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва Қора Юсуф лашкарининг қалб¹ига ҳужум қилиб, Қора Юсуфни қочирди. Бу урушда Қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли-Буго номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, СИПОҲ ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, ИНЪОМ ВА СОВҒАЛАР БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: [биринчиси] фахрли хитоб, туғ ва ногора бериб, уни баҳодир деб атасинлар. [Иккинчиси] уни давлат ва салтанат шериги билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар. [Учинчиси] унга чегара вилояти

¹ Қ а л б — қўшиннинг марказ қисми.

топширилсин ва уша ерлик амирлар унга буйсунсинлар. Агар амирлардан қайси бирови тўра (хон ўғли)ни енгса ёки бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирор ўлка хонини мағлуб этса, уни юкоридаги йўсинда мукофотласинлар. Чунончи, Дашти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ики-Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, тумон, туғ, алам (байроқ) ва ногора бердим. Уни давлатимга шерик қилиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ер амирларини унга буйсундирдим. Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида [турли уйдирма] гаплар таркатиб, «Ўрусхон улусини талон-торож қилиб, мол-мулкни узиники қилиб олди» — дедилар. Бу гаплари билан ундан қўнғлимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин қиссасини эшитиб тажрибам ошганди. Воқеа бундай бўлган экан. Ҳокон¹ уч юз минг қонхур турк аскарлари билан Ҳўрмуз ибн Нуширвон² устига лашкар тортди. Ҳўрмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг эроний аскар билан ҳоконга қарши урушга йўллади. У ҳокон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадал қилди. Охири ҳоконни енгиб, бор ҳақиқатни Ҳўрмузга арз қилди, ўлжа қилиб қўлга киритган бутун мол-мулкни Ҳўрмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Ҳўрмуз мажлисида унга қарши тўхмат қилиб, «Баҳром мол-мулкнинг катта улушини ўзига олиб қолди, ҳоконнинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», дедилар. Ҳўрмуз ҳам хомтамаъа бўлиб, Баҳромнинг хизматларини унутди. Ғаразғўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, уни (Баҳром Чубинни) гуноҳкор ва хоин деб билибди. Унга аёллар ёпинчиғи, кишан ва занжир юборибди. Баҳромнинг буйнига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, аёллар кийимини кийдиришни буюрибди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чакиртириб, уни саройда йиғилган барчага кўрсатибди. Саркардалар ва бошқа сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Ҳўрмузга таънақо дашномлар ёғдиришибди. Ундан ихлослари қайтибди. Кейинчалик сипоҳ Баҳром Чубин бошчилигида иттифок бўлиб, Ҳўрмуз даргоҳига бостириб келибдилар. Уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлакати салтанатининг тахтига Хусрав Парвизни³ ўтказибдилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳимнинг таънаю дашномларига қолиб кетмаслик учун Амир Ики-Темурни ҳузуримага чорладим; сарой ходимлари ва халқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга

¹ Бу ерда 590 йили Эронга бостириб кирган турк ҳокони Шаба назарда тутилган.

² Ҳўрмуз ибн Нуширвон — Хусрав I (531—579)нинг ўғли Ҳўрмуз IV (579—590).

³ Хусрав Парвиз — Сосонийлар сулоласидан Хусрав II Парвиз (591—625).

тўплаб, Амир Ики-Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирларга ва сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амир қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдирган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар. Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда [от солиб], ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байрогини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қахрамонликка даъвогар бўлганлар, унинг бу хизматини мендан яширмакчи бўлдилар. Лекин мен уни [инъомдан] холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб Тобон баҳодирга амирлик даражасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ тақдим этдим.

Яна амр қилдимки, унбоши, юзбоши ва мингбошилардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синдирса, унбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душман қўшинини синдирди. Уни Ҳисори Шодмон¹ мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдирса, уни мамлакат ҳукмдори қилсинлар. Бунга мисол, Муҳаммад Озод Катур жангидан [бир оз бурун] Бурхон ўғлон лашкарини мағлубиятга учратган сиёх-пўш² жамоасини енгиб, уларни синдирди. Муҳаммад Озодни Қундуз ва Кўлоб мамлакатларига волий қилиб тайинладим.

Яна ҳукм чикардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва амр қилдимки, қайси бир аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида чумоқ, қимматбаҳо тошлар қадалган утоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ва унбошилик мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик курсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етишади.

КАТТА НОҒОРА ВА БАЙРОҚ АТО ЭТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, ун икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, тумон туғи ва чортуғ³ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва унбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймақларнинг амирла-

¹ Ҳисори Шодмон — Қадимги Сағониён (Чағониён) вилоятининг XIV — XV асрлардаги номи.

² Сиёхпўш — Катур (Кофиристоннинг бир вилояти) халқининг манбаларда аталиши.

³ Тумон туғи ва чортуғ — Байроқнинг икки хили ёки амирларнинг даражасини билдирувчи уч итқир найза.

рига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар.

[Ўн икки] амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса уни тақдирлаб, агар биринчи [даражали] амир бўлса, иккинчи [даражали], иккинчи бўлса, учинчи [даражали], учинчи бўлса, тўртинчи [даражали] амир мартабасини берсинлар. Шу тартибда ўн биринчи [даражали] амирғача давом эттирсинлар. Агар ўн биринчи [даражали] амир бўлса, уни ўн иккинчи [даражали] амир қилиб, байроқ, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи [даражали] амирга битта туғ, иккинчисига — иккита, учинчисига — учта, тўртинчисига — тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумонтуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар.

СИПОҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИҲОЗЛАРИ ТУЗУГИ

Шундай буйруқ бердимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон (таркаш), бир қилич, арра, бигиз, бир қоп (жувол), жуводўз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта (чарм пўшт) олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта оддий темир совут (жавшан)¹, дубулға (хўди), бир қилич, садоқ — ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Унбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, зирих², қилич, садоқ — ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан — қилич, садоқ — ўқдон, камон, гурзи, чўқмор, коскан³, зирих, бағтар⁴ олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан — жавшан, дубулға, найза, қилич, садоқ-ўқдон ва ўқ-ёйдан кўтарганича олсин.

Биринчи амир бир чодир, бир утов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинларки, қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-умароғача; ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша чодирдан, утовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомларғача саранжом-саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от, амир ул-умарога

¹ Жавшан — оддий темир совут; симдан тўқилган.

² Зирих — симдан тўқилган, ўқ ва тиг ўтмайдиган уруш кийими; совут.

³ Коскан — бу ерда ҳарбий бош кийими (каска — темир қалпоқ, дубулға) маъносига.

⁴ Бағтар — темирдан ясалган, усти баҳмал ёки заррин мато билан ўралган уруш кийими.

етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи билан бирга уч юздан кам от олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кутарганларича ўқ-ёйдан олсинлар. Бироқ жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмасин.

УРУШ ВА ТИНЧЛИК [ВАКТИДА] СОҚЧИЛИК ҚИЛИШ ВА МАЖЛИС-ЙИҒИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, сипоҳий тар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига кулоҳсиз (бош кийимисиз), этиксиз, сармуза¹сиз, бурк ёқалик чакмонсиз, бўкда², қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич оingan аскар урушу тинчлик вақтида бутун ярок-аслаҳалари билан қўшқда, девонхонанинг ўнг ва сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қўшаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. Ҳар юз қиличли устига бир юзбоши қўйилсин ва унга шартлашилган махфий сўзни айтсинлар.

Яна амр қилдимки, уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қўролланган отлик сипоҳи билан бир кеча-кундуз давомида ҳар қайсилари ўз хонларини қўриқлаш учун ҳозир бўлсинлар. Бу ўн икки минг отлик лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини ўрду³нинг олдига, бошқасини эса ўрдунинг орқа тарафига тайинласинлар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилсинлар. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун хировул⁴ белгиласинлар, хировулдан эса қоровул⁵лар тайинлансин. Улар бўлса эҳтиёткорлик ва хушёрликни қўлдан бермай, ўрдуга хабар етказиб турсинлар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашкар ва ўрдуга, ҳар бирида [алоҳида] биттадан кутвол⁶ тайинласинлар ва ўрдуни қўриқлаш, соқчилик қилиш ишлари шулар устига юклансин, бозор аҳлидан⁷ солиқ олиш ҳам шулар зиммасида бўлсин. Агар ўрду аҳлидан бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилсинлар.

[Қўшин орасидан] тўрт фавж чопқунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни қўриқлаб борсин. Бордию лашкардан бирон киши ўлдирилганини

¹ Сармуза — кавушнинг бир тури.

² Бўкда — ханжар.

³ Ўрду — юриш вақтида подшоҳ ва хоннинг қароргоҳи; қўшин жойлашган ер (лагерь).

⁴ Хировул — бирон қисм (марказ, қанот) олдида турувчи ҳарбий бўлима.

⁵ Қоровул — хабарчи қисм.

⁶ Кутвол — қалъа бошлиғи /комендант/.

⁷ Бозор аҳли — ўрду атрофида савдо-сотиқ билан машғул бўлган кишилар.

ёки яраланганини курсалар, унинг ишини уз зиммаларига олишлари лозим. Агар бирон кимсанинг нарсаси уғирланса улар жавобгар бўлсин.

Яна буюрдимки, лашкарнинг учдан бир қисми сарҳадларни қуриклаш ишига белгилансин; [учдан] икки қисми эса доим салтанат хизматига ҳозир бўлиб турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗУГИ

Амир қилдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсинлар. Биринчи — мамлакат ва раият вазири. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муомалаларни, раият аҳволини, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ-улпонлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимларни, [мамлакат] ободонлигини, [аҳолининг] фаровонлиги ишларини ва хазинани қандай қилиб тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчи — сипоҳ вазиридики, сипоҳийларнинг маошлари ва танҳо¹ларини бошқарсин, тарқок ҳолатга тушиб қолмаслиги учун [доимо] сипоҳ аҳволидан хабардор бўлиб турсин ва уларнинг аҳволи ҳақида менга хабар бериб турсин.

Учинчиси — эгасиз қолган, улиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётган [савдогарлар] мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, уларнинг утлоқ-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадларни омонат тарзида сақловчи вазирдир. У ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

Туртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг қирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, [ҳатто] отхона ва [саройдаги] бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши керак.

Яна амр қилдимки, сарҳадлар ва менга тобе мамлакатларга оид [ишларга масъул] уч вазирдан иборат давлат хайъати (ҳолиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалаларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига буйсуниши лозим ва у билан иттифокда муҳим молиявий ишларни амалга оширмоқлари ва менинг арзимга етказишлари даркор.

Яна ҳукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб [ҳузуримга келувчиларнинг] аҳволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қилдимки, садрлар садри¹ саййидлар ва бошқа арбобларга

¹ Бу ерда тожу тахт учун қилган хизматлари эъзига берилган инъом маъносида.

Садрлар садри (садрлар бошлиги, бош садр) — садр, вақф ерлар ва вақф этилган бошқа мулкнинг ҳисоб-китобини олиб боровчи мансабдор.

суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вакфларнинг ахволини, улар вазифаларини қай даражада адо этаётганликларини текшириб, менга арз қилиб турсин. Ислом қозиси эса шариат ишларининг бориши ва аҳдос қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга арз қилсинлар.

Яна амр қилдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз қилсинлар. Бу мажлисларда махфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир бўлган махсус котиб (муншийи маҳрам) ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан махфий-яширин кенгашларни ва гапларни [дафтарга] ёзиб борсин.

Ва яна мажлис котибларини (мажлиснависон) тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб мажлисда қўрилган ва ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини [дафтарларга] ёзиб олиб, сақлашлари лозим. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим, мажлисларда қўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчасини қаламга олиб, [бошимдан кечирган] воқеаларим дафтарига киргизсинлар.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИНЛАР ВА ТУМАНЛАРНИНГ АМИРЛАРИ МАЪМУРИЯТИ ТУЗУГИ

Буюрдимки, юриш вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар чодирликдан (хиргоҳ) бир отлик, ҳар икки олачук¹дан бир отлик, ҳар бир уйдан бир отлик аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, улуфалари ўша ернинг суғориладиган майдони (обхўри) ва ўтлоғи (алафхўр)дан бўлсин. Улусларнинг амирларига ярғу² ва байроқлар берсинлар. Амирлар улуслар ва туманларнинг холи-қудратига яраша отлик аскар ҳозирлаб юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирқ аймақдан [қуйидаги] ун иккитасига тамға берилсинки, булар менинг хос навкарларимдан бўлиб ҳисоблансинлар: барлос, тархон, арғун, жалоир, тулкичи, дулдай, мўғул, сулдус, туғой, қипчок, орлот, тотор.

Барлос уруғидан [қуйидаги] тўрт кишини амир ул-умаро қилдим: Амир Худайдод. Унга Бадахшон мамлакатини инъом этдим. Амир Жоку, Амир Ики-Темур ва Амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан сарҳад мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши этдим. Амир Жалолиддин барлосга ўнинчи амир даражасини бердим. Амир Абу Саййидни туққизинчи амир даражасига кўтардим.

¹ Олачук (олачуг) — чайла, қапа.

² Ярғу — ҳуқуқ, ҳукм.

Тархон улусидан амир Боязидни еттинчи амир даражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Аргун улусидан Тошхўжани саккизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва унбоши қилиб тайинладим.

Жалоир улусидан Тук Темур ва Шер Баҳромни саккизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим. Булардан йигирма кишини юзбоши ва унбошиликка белгиладим.

Тулкичи улусидан Ўлжойту апердига амирлик мартабасини бердим.

Дулдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мугул улусидан Темирхожа углонни амирлик мартабасига етказдим.

Сўлдус улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Туғой улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Кипчок улусидан Сори Буғога амирликни бердим.

Орлот улусидан Амир Муайядниким, синглим унинг никоҳида эди. амир ул-умаро этиб тайинладим. Сўлойчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Кунакхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма саккиз аймок бошлиқларига улус амирлигини бердим. Улар юриш, жангу жадал вақтида тузукка биноан ўз улусидан отлик аскар тўплаб, [хузуримга] ҳозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА КИЛИШИ ТУЗУГИ

Тўғри навкар билсинки, у агар ўз навкари бўлган тақдирда ундан нимани кузласа, айнан шу нарсани унинг беги ҳам ўзидан кузлайди. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар қилса-ю, охири иноятсизлигу илтифотсизлик қилса, у ҳолда айб ва нуксонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, холис хизмат қилиши керак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, кўнглида кина-кудурат сакласа, ихлоссизлик ва адовати туфайли бахтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигу давлати ва ноз-неъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди кучли навкар улким, унинг огир-қаттиқ эътирозли сўзларидан ранжиб, кўнглида кек сакламайди. Бегидан содир бўлган камчиликни ўзидан деб билади. Шундай навкар таъмину тарбияга лойиқдир. Қайси навкарнинг ҳиммати емак-ичмак; яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик қилади. Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида [меҳнатдан] юз ўгирар экан, ундай навкардан юз ўгирмоқ керак. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бугунги ишни

эртага қолдирса, (Булод ва Темур углон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби) бунга ўхшаш навкарлар, номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдилар. Бундай кишиларни парвардигори оламга топшириш зарур.

Яна ҳақиқий подшоларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуглаб кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни ташламасинлар. Кимни билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар аҳён-аҳёнда унинг иззатнафсига тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгаригидан икки баробар ортик иззатини оширсинлар ва ўша навкарни ўз ихлоси ва эътиқодига ҳавола қилсинлар. Агар у кўнглида кина-адоват сакласа, тез орада ўзи бахтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар, кунни келиб яхшилик кўриши ҳақдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетган бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни ҳурматласинлар, чунки у ажралиб кетганидан пушаймон бўлгани учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг вақтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билсинлар. Чунончи, Менгли Буғо, Ҳайдар Андхуди ва амир Абу Саййид — булар олти минг отлик аскар билан Балх дарёси¹ бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ Туғлуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг паноҳимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, Ҳисори Шодмон, Андижон ва Туркистон вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдим, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб кадрланса-ю, бироқ жангу жадал вақтида ўз бегига хиёнат қилиб, унинг душманига дўстлик қилса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик [бурчини] ва [ундан] кўрган нознеъматларини унутса, ўз бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай кимсани хизматга йўлатмасинлар. Ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яраша жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгириб, ундан ажралиб, [сизнинг] олдингизга хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди. Агар у маълум муддатдан кейин қўп хизмат қилиб вафодорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар [бирон навкар] юриш вақтида эмас, уруш бўлмаган чоғда келиб, хизмат қилишни ихтиёр этса, унга иззату эҳтиром билдирсинлар.

Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси [уруш кунларида] тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб унга ошнолик қилса ва шу либосда ўз бегининг ишини битирмоқчи

¹ Балх дарёси — Амударё урға асрларида шу ном билан ҳам аталган.

бўлса, ундай одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб ҳисоблаш зарур. Лекин бирон навкар душман билан келишиб, ўз хожасига мунофиқлик қилса, бундай навкарни душманга тақдим этиш керак.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ганимни синдирад экан, гаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига қулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмаслик лозим, аксинча, бир хизматини унга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар бунни кўриб жонбозлик қилишга рағбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири душман билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ганимлар сафига бирлашар экан, уларни юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш¹ лашкарининг саркардалари мендан юз ўгириб, амир Ҳожи барлос кўшинига кўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган булсалар-у, у бевафолигидан душман билан келишиб, мулк²ни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум қилсинлар. Мамлакатни химоя қилиб, душманини йўлатмаган навкарни юқори мартабага кўтариб, хурматласинлар.

Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг булган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақлаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинлар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашкари мендан бутунлай юз ўгирганларида ва амир Жоку барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жокуни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимга шерик қилдим. Уни амир ул-умаро этиб тайинлаб, Балх ва Ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУГИ

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан [муомалада] бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, ҳийла-макр ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қўшинларининг баъзи амирлари қилган қинғир ишларидан қўрқувда эдилар. Чорасиз қолиб илтижо билан менинг паноҳимга келганларида уларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан қўнғлидаги хафагарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим. Лекин сулдус ва Жете амирларидан

¹ Кеш — Шахрисабз шаҳри ва вилоятининг урта асрлардаги номи.

² Мулк — подшолик, давлат, мамлакат.

шоҳ¹нинг набираси султон Маҳмуддан, Маллухон ва Сорангдан тортиб олдим, дину шариатни таркатдим ва у диёрнинг бутхоналарини буздим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки валийсидан озор чеккан ва ўша диёр ахлининг кўнгли ўз валийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатҳу зафар ҳам унга ёр бўлиб, бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон вилоятини карт султонларидан² ажратиб олдим³. Хуросон пойтахти — Ҳиротга қараб юзланишим билан Султон Ғиёсиддин бутун мамлакатни, ҳазина-дафиналари билан, пешкаш қилиб менга топширди.

Қайси мамлакатда диндан қайтишлик (илҳод) ва зиндиклик⁴ кучайса ва у диёрнинг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоклари бузилса, у мамлакатнинг ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт устига боскин қилиши лозим. Мисол учун мен Ироқи аҷам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, турли тоифадаги ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини, ҳар ерда ўз салтанат байроғини кўтарган бундайларнинг жабр-зулмидан қутқаздим. Қайси бир вилоят халқининг эътиқоди ҳазрати саййид ал-мурсалин⁵, унга Аллоҳнинг марҳаматлари бўлсин, хонадони ақидаларидан фарқлашиб ўзгарган бўлса, подшоҳлар ўша вилоятни босиб олишлари ва у ер аҳолисини бузук эътиқодларидан қайтаришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузук эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсани хотирамда маҳкам сақладим. Биринчиси — қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри тадбир ва кенгаш билан иш тутдим. Иккинчиси — хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп уйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Аллоҳнинг мададу инояти етиб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва мизожларини хотирамга келтириб, уларнинг табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим. Учинчиси — уч юз ун уч асил зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифоклари шундай эдики, барилари гуё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, райлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тугатмагунларича ундан қўл узмас эдилар. Тўртинчиси — бугунги ишни эртага қолдирма-

¹ Дехлида ҳукмронлик қилган туғлиқийлар сулоласи ҳукмдорларидан бири Фирӯзшоҳ III (1351—1388).

² Карт султонлари — Ғур ва Ҳирот вилоятлари устидан ҳукм юритган сулола. Унга Малик Шамсуддин Муҳаммад (1245 й. вафот этган) асос солган.

³ Бу воқеа 1381 йили содир бўлган.

⁴ Зиндиклик — худосизлик, динга ишонмаслик.

⁵ Саййид ал-мурсалин — барча пайгамбарлар етакчиси; Муҳаммад пайгамбарнинг фажрий номларидан.

дим. Юмшоклик қилишга тўғри келса, мулойимлик қилдим; каттиққўллик ишлатиш вақти етса, қатъий чоралар кўрдим. Шошмаслик керак ерда шошилмадим, шошиларли ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи¹ устида бош котирдим. Кечалари бўлса тушагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйлардим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрардим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўлларини ўз кўнглимда чамалаб, қайси йўлдан кириб, қайси йўлдан чиқишни белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўламан деб, ҳар ишнинг олди-ортини ўйлар эдим. Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қилса, унга ортиғи билан хайр-эҳсон қилдим. Яхшилик қилсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни ҳаромзода деб билдим. Икки олам эгаси (худо)нинг расули дебдиларким: «Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёдан кетмайди».

Пирим менга ёздиким: «Худонинг ва худо пайғамбарининг ҳукмига амал қилгин, расулиллоҳнинг зурриётига ёрдам бер, Худонинг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қилган подшоҳларни худонинг мулкидан чиқар. Худонинг мулкида адолат билан иш тутгилким, шундай демишдилар: «Мамлакат қуфр² билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди».

Қабиҳ хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан худо мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қилса, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир курсатади. Зулмнинг ном-нишонини йўқотгин. Золимнинг дунёда ўзоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим ва фосикларнинг ўзоқ яшашига сабаб шуки: ўзларидаги бор ёмонликларини юзага чиқариб, тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради, сўнгра Аллоҳнинг қаҳру ғазабига учрайдилар. Гоҳида Аллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқу фужур қилувчилар, бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қаҳатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида беғуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг шум қилмишларидан офату балога учрайдилар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, ҳулу қуруққа карамай барчасин куйдиради. Қофирлар, золимлар, фосиқу фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фисқ-фасод қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяркан, деб ўйламагин. Хуллас, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбуди: «эҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Аллоҳ)нинг иноятини қўриб, улар [зора]

¹ Бу ерда булғуси урушлар режасини тузиш ҳақида гап боради.

² Қуфр — исломни танимаслик; худосизлик, кофирлик.

зулмдан, фиск-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келиб, унинг неъматларига шуқр қилсалар», деб шундай қилингандир. Бироқ Аллоҳга шуқр айтишни унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, худо ва унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир ал-оқибат парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар».

Пиримнинг бу номаси менга етиб келгач, худо мулкини кофир-золимлар, мулҳидлар, мунофиқлар, фосиқу фужурлар қулидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ЭТИШ ТУЗУГИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, уша ернинг обрӯ-эътиборлик кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим, уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; уша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипоҳи учун даргоҳим эшиги очик эди. Раиятини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани қурқув ва умид орасида сақладим. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойик ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини (ако-бир) ва шараф-эътиборли кишиларини (ашроф) ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим. [Ўз эрки билан] менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини қайтариб бердим ва уларни инъому эҳсон билан кадрлаб, ўзимга мутеъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларни эса қилмишига яраша жазоладим. Одил, оқил ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ёсо» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси угирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар² тийинласинларки, йўлларни қуриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки

бошқа қор-қол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ҳар ернинг ҳокимлари ғаразғўй, тухматчи ва нафси бузуқ кишиларнинг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимга жарима солмасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жарима солинсин. Ва яна буюрдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан сари шумор¹ ва хона шумор² олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловларини тортиб олмасин.

Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик расми йўқотилсин.

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОГОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Ҳар бир сарҳад, вилоят, шаҳар ва лашкарда хабар ёзувчи (хабарнавис)лар тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ ўзининг ва ёт-беғона лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган қарвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшолар, уларнинг гаплари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги батафсил хабарларни ростлик-тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш тутгундай бўлсалар, [бўлиб ўтган] воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи сипоҳ ишларини яшириб, хабарига бошқа либос кийгизиб (ёлғон) ёзган бўлса, унда ҳам қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни тухмат ёки бирон ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар. Ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

Амр қилдимки, мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопқунчи, минг нафар тезюрар пиёдани (чопар) этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, қор-қол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик. Чунончи,

¹ Мулҳид — билъатчи; худога шак келтирувчи.

² Зобит — идора этувчи, бошқарувчи, қўшин бошлиғи.

¹ Сари шумор — жон бошидан олинадиган солиқ.

² Хона шумор — ҳар бир хонадондан олинадиган солиқ.

Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирганларида, энди ҳузуримга паноҳ излаб келишини билдим. [Шунинг учун] Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишхонга ёрдам бердим. [Шунга ўхшаш] яна бир мисол Ҳиндистонни забт этиш учун йўл олганимда, бу улканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат тахтида ултиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мултон улкасида Маллухоннинг иниси Соранг, Дехлида султон Маҳмудхон салтанат байроғини ёйганди. Лоҳур ноҳиясида Маллухон лашкар тўплаганди, Қунуж вилоятида бўлса Муборақхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кутарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу тахтига даъвогарлик қиларди. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимда Қайсари Рум менинг баъзи мамлакатларимга чопқун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим қамал қилиб турган баъзи қалъаларга бориб, уларнинг ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатига ҳам зарар етиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАРНИНГ АҲОЛИСИНИ ЙЎЛ-ЙЎРИҚҚА СОЛИШ ВА МАОШ ТАЙИНЛАШ, АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЕШВОЛАРИНИНГ МОЗОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ, ВАҚФ ВА НАЗР ИШЛАРИНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар [ўз ихтиёрлари билан] паноҳимга келсалар, уларни навқар қилиб, [аскарларим орасидан] жой берсинлар. У диёрнинг раиятини ёмон ходисалардан, қатл эттиришдан, асиру банд этилишдан ва тала-нишдан муҳофаза қилсинлар. Уларнинг мол-мулкни, буюмларини талон-тарождан сақласинлар. Ўша мамлакатдан тушган улжа молларни ҳисоб-китоб қилсинлар.

Саййидлар, уламо, машойих, фузалар, акобир ва ашрофларни азиз тутсинлар. Қадхудолар, калонтарлар, деҳқонлар ва экин майдонларига ишлов берувчиларни (музорион) кунглини хушнуд этиб, ўзларига қаратсинлар. Раиятни умид ва қўрқинч орасида сақласинлар. Гуноҳлари ва қилмишларига яраша жарима солсин-

¹ Дехкон — ер эгаси.

лар. Менга буйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, хилватда ўлтирувчи (зохидлари)ни суюрғол, вазифа ва маош (нафақа) билан сийласинлар. Факиру мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-қурларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларига бирон вазифа берсинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чирок билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толиб¹нинг, унга Аллоҳнинг қарами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар. Имом Хусайн²нинг, Аллоҳ ундан рози бўлсин, нурга чўмган муқаддас мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилоний³нинг муқаддас қабри (равзаси), имоми Аъзам Абу Ханифа⁴нинг, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва ақобирларидан ҳар бирининг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги кишлоқлар ва бошқа ерлар вақфидан маблағ ажратсинлар. Имом Мусо Козим⁵, имом Муҳаммад Таки⁶, Салмон Форсий⁷ларнинг нурли равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан ва Мадонин⁸ даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг⁹ табаррук мазори учун Кутах баст ва Тус шаҳри атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва гилам, чирок ҳамда қундалик емиш-ичимишини белгиласинлар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар.

¹ Али ибн Абу Толиб — хулафойи рошидин (туғри йўллик халифалари)дан тўртинчиси (656—661).

² Имом Хусайн — халифа Алининг кенжа ўғли. 680 й. 10 октябрда урушда ўлдирилган.

³ Абдулқодир Жилоний — иирик суфий: кодирия тариқатининг асосчиси (1166 й. вафот этган).

⁴ Имоми Аъзам Абу Ханифа — (тула исми Абу Ханифа ан Нуъмон ибн Собит) — Ҳанафия мазҳабининг асосчиси, фақиҳ (699—767). Халифа Мансур томонидан қамалган ва зиндонда қалтақдан ўлган.

⁵ Имом Мусо Козим — шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот этган).

⁶ Имом Муҳаммад Таки — шиаларнинг тўққизинчи имоми (835 й. вафот этган).

⁷ Салмон Форсий — Муҳаммад пайғамбарнинг эронлик саҳобаси (655 й. вафот этган).

⁸ Мадонин — Бағдоддан 26 чақирим жануби-шарқда жойлашган шаҳар.

⁹ Имом Али ибн Мусо — саккизинчи имом (821 й. вафот этган).

Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишларини бериб, уларга бирон вазифа белгиласинлар. Ҳамда барчаси тамғалансинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғодан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар ёки ҳайдасинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатимдан йўқолади.

РАИЯТДАН МОЛ-ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ КИШИЛАР ТУЗУГИ

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сакланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш [давлат] хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйрук бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, турли қўнгилсиз ҳодисалардан амну омонликда бўлсин, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда [хирожни] тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим, узлуксиз равишда қориз¹, булок ва дарё суви билан сугориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар. Агар раият рўйхатга олинган ерларидан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча миқдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нарх-навога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни уч тўдага бўлишга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб² экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан [олинган ҳосилнинг] уч харвори³, иккинчи жарибдан [олинганининг] — икки харвори, учинчи жарибдан [олинганининг] бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини бугдой, ярмини арпа ҳисоблаб, учга бўлиб, [иккисини деҳқонга қолдириб], бирини олсинлар. Агар раият бу

¹ Қориз — ер ости сувларини тортиб чиқариш учун қурилган иишоот.

² Жариб — 958 кв. метр ҳажмдаги ер.

³ Харвор — бир эшак кутарарлик юк: 300 килограммга яқин оғирлик ўлчови.

йусинда солиқ тулашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор бугдойига беш мискол¹ кумуш, бир харвор арпасига икки ярим мискол кумуш миқдорида нарх қўйсинлар. Яна қалъа фойдасига бериладиган тортиқни ҳам бунга қўшиб қўйсинлар. Шулардан бошқа қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги, кишки ва ёзги деҳқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан [солиқ олишда] учдан бир ва тўртдан бир қондасига амал қилсинлар. Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб-хунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлوکдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар. Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб, занжир билан кишанламасинлар.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки қориз қурса ё бирон боғ қўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиғи билан берганини олсинлар, учинчи йили [эса олиқ-солиқ] қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғилсин.

Яна буюрдимки, агар [ҳар ер ва элнинг] амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса [бундай вақтларда] етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр қўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, ҳолиса² тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, [лекин] обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда қоризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига [янги] кўприклар қурсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳга работлар қурсинлар. Йўлларга қузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир нечта одамни жойлаш-тирсинларки, йўлларни қузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, уғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

¹ Мискол — оғирлик улчови бўлиб, бир қалокнинг 84 дан бир қисми (тақминан 4,8 гр).

² Холиса — давлат даромадлари ва ерлари билан шугулланувчи олий мансбдорлардан иборат хайъат.

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, факиру мискинларга лангархона¹ солсинлар, касаллар учун шифохона кўрдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда дор ул-аморат² ва дор ул-адолат³ курсинлар. Ва раияту зироатни қуриқловчи қурчи⁴лар [ҳам] тайинласинлар.

Яна ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Булардан бири раият учун [булиб], ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқаради. Сипоҳга берилган ва берилиши лўзим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кешиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулки, вориссиз мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар. Агар вориси йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф қилсинлар ёки Маккайи муаззамага юборсинлар.

ЖАНГУ ЖАДАД УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ, ҚҶШИННИ САФЛАШ ВА ҒАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, агар ғаним [лашқари] сони ўн икки минг отликдан кам бўлса, бу урушда амир ул-умаро [лашқаримга] сардорлик қилсин. Аймақ ва туманлардан ўн икки минг отлик унга ҳамроҳ бўлсин. Мингбошилар, юзбошилар ва унбошиларни ҳам ўзига ҳамроҳ қилсин. Ғаним лашқарига бир манзил йўл қолгунча юриш қилиб, душман билан рубару келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ушал ўн икки минг отлик аскарни тўққиз фавжга бўлсинлар, ушбу тартибда: қўлда бир фавж, баронғорда уч фавж, жавонғорда уч фавж, хировулда — бир фавж ва қоровулда — бир фавж турсин. Баронғор фавжининг ўзи хировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин. Шунга ухшаш, жавонғор фавжи ҳам, хировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин.

қилмасинлар. Бегларбегиладан ёки амирлардан биронтаси ҳук-мимга хилоф иш тутиб, ундан четга чиқса, уни қиличдан ўтказиб, ўрнига «мунтазир ал-аморат»¹ ҳисобланган уринбосарини қўйсинлар.

Ва [яна] амр қилдимки, улусот, қўшинот, туманотга тегишли қирк уймок²дан тамғо олган ўн иккитаси қирк фавжга тақсим қилинсин. Тамға олмаган йигирма саккиз аймак амирлари эса [ўз лашқарлари билан бирга] қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тизсинлар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида унғ қанотдан саф тизсинлар. Қариндошларим ва яқинларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида чап қанотдан жой эгалласинлар. Булар тарх³ бўлиб турсинлар ва қаерга мадад етказиш лўзим бўлса, ёрдам берадилар.

Баронғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баронғор ҳировули сифатида белгиласинлар. Шунга ўхшаш, жавонғорда олти фавждан саф тузсинлар. Яна бир фавжни бўлса, жавонғор ҳировули қилиб қўйсинлар.

Амр этдимки, баронғор фавжларининг олдида олти сипоҳий фавж жойлаштирсинлар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжини тузиб, уни чоповулнинг ҳировули қилиб тайинласинлар. Шунингдек, жавонғор фавжларининг олдида қўйиш учун ҳам олти сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиқовул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиқовул ҳировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиқовул фавжларининг олдида тажрибали амирлар ва синалган баҳодирлар бошчилигида олти фавждан саф тузиб, катта ҳировул қилиб белгиласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, уни ҳировулнинг олдида қўйсинлар ва ҳировулнинг ҳировули деб номласинлар. [Лашқарнинг олд қисмида] ҳировул ҳировулининг унғ ва сўл қанотига икки қоровулбеғини барча биродарларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашқарини кузатиб турсинлар.

Яна амр қилдимки, ўша қирк фавж амирлари, менинғ ёрлиғим етиб бормагунча жангга кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангга шай бўлиб турсинлар. Жангга кириш ҳақидаги буйруқ етишгандан кейин ғанимнинг равишини қўриб, сўнғ жангга кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангга кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлни чораю тадбир ишлатиб очсинлар.

¹ Мунтазир ал-аморат — амирлик мартабасига лўйик шахс: амир уринбосарининг Фахрли лақаби.

² Уймок — аймақ, қабила, халқ.

³ Тарх — қурилажак бинонинг режаси. Бу ерда баронғорнинг сафига резерв қисм маъносига.

¹ Лангархона — йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал етим-есирга овқат бериладиган жой; ғарибхона.

² Дор-у-ла-морат — ҳукмдор саройи.

³ Дор-ул-адолат — адолат уйи; қозихона.

⁴ Қурчи — қуриқловчи, савдогар; қуриқчи, посбон.

Амр этдимки, хировулнинг хировули жангга киргандан кейин, олти фавжлик хировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангга туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба тушгач, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади. Шу пайт унڭ қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, орқасидан ўзи ҳам ҳужум қилсин. Шунингдек, шиқовул амири ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжларга ёрдамга юборсин. Уларнинг орқасидан ўзи ҳам [жанг майдонига] етиб борсинким, Аллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилгач, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар. Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бушашмаса, баронғорнинг амири ўзининг хировул фавжини, жавонғорнинг амири эса ўз хировулини жангга киргизсинлар. Шу тариқа иккала хировул фавжи унڭ ва чап қанотдан уруш очгач, ғаним лашкари албатта чидаш беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига юборсинлар. Агар баронғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни [узил-кесил] енгиш учун жангга кирсинлар. Шунда ҳам баронғор ва жавонғор амирлари [ғанимни енгишга] ожизлик қилсалар, баронғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жавонғор тарҳида бўлган қариндошларим. ғаним устига шиддат билан бостириб борсинлар. Буларнинг қўзлари ғаним сардорида ва сардорнинг байроғида бўлсин ва шижоату мардлик билан ғаним сафларини бузсинлар, сардорни қўлга туширишга интилсинлар ва душман байроғини ерпарчин қилишга ҳаракат қилсинлар. Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида устивор бўлиб тураверса, у ҳолда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкари, барчаси бирданига шиддат билан душман устига ташлансинлар. Агар шунда ҳам фатҳу зафар қозонмасалар, султоннинг ўзи шер юрак ва баланд ҳиммат билан ҳаракат қилсин. Чунончи, Қайсар¹ билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ унڭ қанотнинг сардори эди. Унга Қайсар чап қаноти рўбаруси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари: амирзода султон Маҳмудхон² ва амир Сулаймонга эса ёрлиғ юбориб, Қайсарнинг унڭ қанотида ҳужум қилишни буюрдим. Унڭ қанотимнинг тарҳи бўлган амирзода Абубакрга эса тепалик устида турган Йилдирим Қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан Қайсар томонга юриш қилдим. Қайсарнинг сипоҳий фавжлари биринчи ҳамламданок енгилди. Султон Маҳмудхон [қочаётган] Қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга туширди ва менинг даргоҳимга келтирди.

¹ Қайсар — бу ерда Туркия султони Баязид Йилдирим назарда тутилади.

² Султон Маҳмудхон — чингизий; Амир Темур давридаги кўғирчоқ хон (1388-1402).

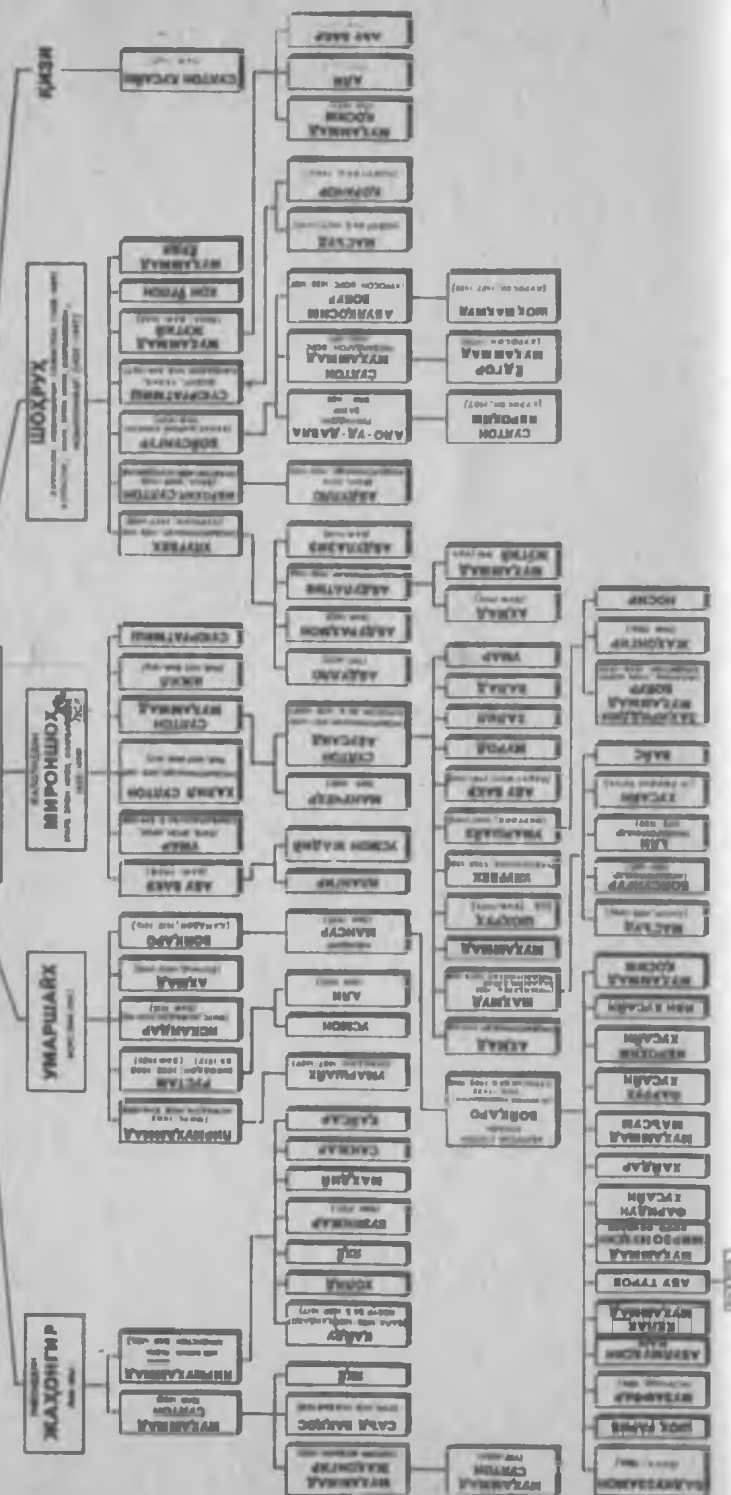
³ Бу жанг Баязиднинг асир олинishi 1402 йилда юз берди.

Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енгган эдим. Унинг байроғини эса боштубан қилишни буюргандим.

Агар ғаним бостириб келиб, чоповул, шиковул, баронғор ва жавонғор фавжларини маҳв этиб, узини лашкарнинг қўл фавжига етказса, у чоғда султон шижоат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин. Чунончи, мен Шох Мансур¹ билан жангда шундай қилдим. У узини менга етказди ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат туфроғига қормағунимча урушдим.

¹ Шох Мансур — Жанубий Эронда ҳукмронлик қилган музаффарийларнинг сўнгги ҳукмдори (1387—1393).

АМИР ТЕМУР
(1370 - 1405)

МУНДАРИЖА

«Темур тузуқлари» ҳақида икки оғиз сўз	5
Биринчи мақола. Тадбирлар ва кенгашлар	14
«Туғлуқ-Темурхон билан учрашганимдан сунг...»	18
«Давлат қуриш (идидан...)»	19
«Уз салт-натимни тузиш йўлида...»	22
«Салтанатининг дастлабки даврларида...»	23
«Хуруж бошлашдан аввал...»	24
«Хуруж пақтида...»	25
«Хуруж қушлари...»	27
«Жете лашкарини синдириш мақсадида...»	28
«Салтанатни тиклаш йўлида...»	29
«Салтанатимни мустаҳкамлаш учун...»	29
«Салтанатга ривож бериш учун...»	30
«Лашкаримни иттифокка келтириш...»	31
«Жете ва Илёсхожа лашкарига шикаст етказиш ҳақида...»	32
«Мени қўлга туширмақчи бўлган Амир Ҳусайннинг макру хийласи...»	38
«Турон заминни ўзбеклар тоифаси қўлдикларидан тозалаш...»	39
«Менга турли ёмонликлар қилиб...»	40
«Хуружон пойтахти (Хирот)ни олиш...»	41
«Семстон, Қандаҳор ва Афғонистон...»	41
«Ўрусхонни бартараф қилиш...»	42
«Гилон, Жужон, Мозандарон, Озарбайжон...»	42
«Фирс пойтахти (Широз)ни ва Ироқнинг...»	43
«Тўхтамишхонга шикаст етказиш...»	44
«Доруссалом (Богдод)ни...»	45
«Тўхтамишхонни йўқотиш...»	45
«Ҳиндистонни забт этиш...»	46
«Ҳиндистон пойтахти...»	47
«Ҳиндистонга олиб...»	48
«Деҳли ҳокими...»	48
«Гуржистон мамлакатлари...»	49
«Миср ва Шом...»	50
«Рум мамлакати...»	51
Иккинчи мақола	53
«Менинг даргоҳимга...»	67
«Салтанатни ўз эркимда...»	68

«Сипоҳ сақлаб туриш...»	69
«Сипоҳга улуфа...»	70
«Сипоҳга танҳо...»	71
«Уғиллар ва набираларга...»	72
«Вазир тутиш тузуги»	74
«Амирлик ва ҳукмдорлик...»	78
«Сипоҳийларнинг энг...»	79
«Амирлар, вазирлар...»	80
«Катта ноғора...»	82
«Сипоҳнинг ярок жабдуқлари...»	83
«Вазирларнинг хизмат...»	85
«Улуслар, қушинлар...»	86
«Навқарнинг бегига...»	87
«Дусту душманга...»	89
«Салтанат саройида...»	90
«Мамлакатларни забт этиш...»	91
«Салтанатни идора этиш...»	94
«Мулку мамлакат...»	95
«Турли мамлакатларнинг...»	96
«Райятдан мол-хирож олиш...»	98
«Жангу жадал...»	100
«Зафарли сипоҳий фаввжалари...»	102
«Қирк минг отликдан...»	104

Литературно-художественное издание

УЛОЖЕНИЕ ТИМУРА

Художники Худайбердиев Х. Мухамеджанов Ш.

Ташкент, издательство-полиграфическое объединение
им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий ишр

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Мухаррир А. Шароф

Расмлар мухаррири А. Бобри

Техник мухаррир Р. Рахматуллина

Мусаххих Ш. Собирова

ИБ № 4811

Босмаҳонага 29.08.90. да берилди Босишга 22.05.91 да рухсат этилди. Бичими 60x90/16. Офсет қоғози. Тип 1 аймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобиғи 9,0 + 0,25 мм. Шартли 692к -- оттиск 9,0 + 0,25 мм. Нашр. тобоғи 9,27 + 0,25 мм. Жами 160000 нуска. 1393 рақамли букюртма. Баҳои 5 с. 154—40 рақамли шартнома.

Идфур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент Навоий кучаси

Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети «Матбуот» матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг асосий корхонаси. Тошкент - 700129. Навоий кўчаси, 30.

تیمورتوزوک لاری

مارسیان

علی خان صافوئی و

حبیب الله کرمانی ترجمه می

که با خود گفتند اگر با لشکر خود جنگ کنیم چنان ایشان بسیارند بسیار و
چشم زخمی بشکستن برسد در خیال آخرت که پیران کین شده گفت که
چون عوی سلطنت خرج کرد و لایق ایشان امر تبه سلطنت همین است که
بر جنگ لازم کردی یا نه و منصف و شوی و یا کشته کردی
چون برین عزیت عازم شدیم دیدم که قیمت نه فوج شده را جنگ
میطلبند و من لشکر خود را هفت فوج ساختم و کتکش کردم که در فوج
به فوج افواج هفت کانه خود را برای ایشان کشاد و هم چون بایر و قتال
و بدلیل طلبند آمدن نمودم که افواج هر اول بخانه کمان در آید و تیران
نمایند

و افواج شغال و حیوان را امر کردم بپیش ایشان در آید و خود با
افواج جز افواج و برانرا بجز کت در آیدم و در جمیع اول دوم فوج تیر
ایستادند که امیر الامرای شکر تبه بود و بر دستم

درین حال حیدر آمد خودی و مشکلی بود با ساز دست پیش آمدند

رسیده اند و تو لایق بودی که از من فرستاده بودی و رسیده است
نمود و خبر رسیدن ایشان را به عرض رسانید که با هزار سوار بخارا فرستاده
و آمدن ایشان را بر خود شکون گرفت و بر من گفت که شکر
که شب بر من کشته شمعون با پدر چون رسیده خبر رسید که لشکر
خود رسیده می آید من افواج خود را تزوکت کرده و در مقابل ایشان
ایستاده شدم و آب در میان لشکر ایشان و لشکر من جاری بود
و کیکاش درین دیدم که مخالفان را بحرف و حکایت کجا بدارم و
اتش بودش ایشان را آب نه بر فرو نشاند و ایشان را بخوردم
سازم

و پس در لشکر خسته که امیر ابو سعید بود سخن کردم و آنچه بوی گفته
قبول کرد و لیکن امرای دیگر مخالفت وی کرده بر جنگ قرار دادند و
اتش غیرت من هم شکر شکر و فوج خود را تزوکت کردم
که کاشین شکر که در لشکر خسته کردم این بود

دایان رفت کردند و مرا هم رفت شد و وقت نماز رسید
 بجعبت نماز ادا کردم و سوار شده و آمده بولات نزد انوشیروان
 و مجلس خاصه طلبی دادیم
 و روز دیگر شهبازم بهم که از وی خودی از من جدا شده بود و در آن
 زمین بنده و ستان در دل ارشد رسید و مرا ملاقات نمود و در
 خواست و من و در او که از قلم و قدرش پذیرفتم و آنقدر مهری
 کردم که از خجالت برآمد
 کنکاش بستم که در ایام خرفج خود کردم این بود
 که چون میان شکر خود دیدم که یکی سه صد و سیزده بود و بخوار
 کنکاش کردم که یکی از قلاع بدست آورده جای بودن قرار دادم
 و چنین کنکاش کردم که اول شکره الاچور که از جانب الیاس خا
 شکی بونا سید و در آن قلعه میبود و خراسان و حاجی گناه و دشمن
 بار و پرتل خود کرد و نام و این غرض است و در آن قلعه الاچور شد

چهره رسد و ایشان یکی بنما و سوار شود از ایشان پرسیدم که
 سواران شما چکند ایشان گفتند تا که از آن میرنویزم که مطلب
 امیر کردیم و اینست و را نمی دانم و من به ایشان گفتم که من هم یکی از
 نوکران امیرم چو هست که شمار را میبری کرده با میر برسانم و یکی از
 ایشان سپ خود را آخته و در قهقهه میبرد و همان بود که را بر سر می
 که ما را با میر میبرد رساند و ایشان غلغان سپان خود را کشیدند و حکم
 با خصام من نمودند و ایشان سه فرج بودند و سردار فرج اول قلع خود
 برلاس بود و سردار فرج دوم امیر سیف الدین بود و سردار فرج
 سیوم نو بکت سوار بود و چون نظر ایشان بر من افتاد خود شدند
 از سپان خود پیاده شدند و آمده را نور زدند و کاسب را بوسیله
 من هم از اسب فرود آمدیم و هر یک را در بغل گرفتیم و من را فرج
 بر سر قلع خود سوار نمود و که بنده خود را که بسیار کرد و زبانت بود
 بر که امیر سیف الدین بهم و جان خود را بر نو بکت سوار پیوسته اند

من سجد و شکرتگری متعالی بجا آوردم و امر با حصا فرارنجی کردم و دی
آمده را نوذر و گواهی مرا بوسه داد و من در بر استی نمودم و منیدیل
خود را بر سر وی نهادم و منوچه زده اوصاف شدم
و در ده اوصاف رسیده ترقی نمودم و روز دیگر مراد شدم
و در آن دره در ماهم و در میان دره طبعی بود و نهایت خوش بوی
در من خفته بر آن بلند می جای که ختم و شکرتان هر یک در ده آلی آن پسته و در ده
و من آن شب که جمیع بوی زده در ده آلی ختم و چون صبح بید
بنام از منوکل شدم و بعد از آن اسی نام و دست برداشته به عا
سختول شدم و در آن سالی و عام را قتی دست داد و از شکری
دست لی در خواست کردم که مرا از این سرور و کالی بخاست و به
منوذر از و عا فارغ نگشته بودم که فوجی را زور
منوذر شده که از بر ابر بلندی می گذرد و من بوی مراد شده
از غصب آن فوج در آمدم تا احوال ایشان معلوم نمایم که ایشان

بشیر ملک و از آن ره تو چه نمودم و چون برین کنکاش غرضت بستم و مراد
شدم و یکی چلی سوار با من بود و تا آنچه اصل او را و او را میزداده
بودند و تنگتری متعالی را شکرت کردم که در چنین پریشانی بچنین مردم بی
نرمه می نوشتند و همراهی و اطاعت مرا قبول کرده اند و با خود گفتند
و بعد از آن را برین کار بسیار است که این فوج مردم جسم مرا این طبع
و بجانب که هست ما این فوج نصف نمودم و در آن سالی راه
صدیق بر لاس از او لا و ملیدین قراچار نویمان که مطلب من سرگردان
میکشت با نازده سوار آمد و من طعن شد و من آهن و در آن شکرت کردم
و در این بام بود شکرت شکار اوقات میگذرانیدم و من بر ختم
و در آن سالی راه دیدم که فوجی بر پیشانی آید و در ساعت ساعت
نه با و میشدند و دستا ده قراولان فرستادم تا خبر آورده و قراولان
با آنها گفت و رسیده خبر آوردند که فوجی به دور کوچه بزم امیر است
که با صده سوارانش که تبه جدا شده و طلب امیر سرور در آن یک کرد

که چون بکاشب باختر بزمین و قندار روان شد مکنار آب
همی رسیدم و زواری نمودم و یوری بجهت خود ساختم و چند روز به تیار
داری سپاه و در کنار آن آب توقف نمودم

و در این وقت سپاه و رعیت و لایست که سیر بر جمع آوردند
و فریب نهار و سواران ترک و باجیکت نیز برین جمع شده و ولایت
که سیر سخن گفت

و درین وقت کنکاش کردم که بر ولایت سیستان ترکانه از
آوردم و چون خبر بوالی سیستان رسید از غسان و ساری فرستاد

و طلب هر کرد که جمعی از دشمنان برین ظلم کرده و ملک مرا با هفت
هفت نفر تصرف شده اند اگر دست دشمنان از ملک من کنان

نمودنش با بیه طوفان سپاه را برسانم

و کنکاش درین دیدم که غسان غریب بجای سیستان رسید و
دارم و از هفت طقه که دشمنان می تصرف شده بود پنج طقه

چرا و قدر که فتح و درویشی سیستان بهرین راه یافت و دشمنان خود را
با خود دوست کرد و با خود کنکاش کرد که از سیر تیمور درین ملک
افاست کند ملک سیستان از دست مادر خا و در وقت و سپاه
در رعیت تمامی مملکت سیستان خشنود که در سر من آمدند
و چون دیدم که دالی سیستان به خود و فاخته و چار شد و سر
راه برایشان گرفته قتال و جدال نمودم و بری آمد و بر باد می من
خورد و نیز یکت نیز بر یک پایی من رسید آخر ایشان غلغله افتد
و چون آب و هوای آن ملک را بنیج خود موافق ندیدم بهر حال
به که رسیدم و در آن ولایت دو ماه افاست نمودم تا آنکه دشمنان
من به شد

کنکاش ششتم که در وقت خروج خود کردم این بود
که چون که سیر سخن گفت که بدو دشمنانی من به شد کنکاش درین
دیدم که در وقت که سیستان سر قبیله افاست نایم و جمیعت کرده

که متوجه طرف سمرقند شویم و نمایان در موضع مضافات بخارا متفرق
 سازم و خود بخالی سمرقند رفته و بمیان ایل و الوسات درآمده
 ایشانرا بخود متفرق سازم و لشکری جمع ساخته نمایان اطلبیده
 بالشکرجه والیاس و جاهد و فتح و مملکت ماوراءالنهر را متفرق سازم
 ایشانرا بکلی این کنکاش و مدبره پراستند و مدد درین
 غنیمت فایده خاذه روان شدیم و این دو صد کسی اوجوالی
 بخارا متفرق ساختیم و الحامی ترکان را غاصبه و امیر حسین پنهانی
 در آن موضع گذاشتم و متوجه سمرقند شدیم
 و نمود که قویین با پانزده هزار آدمه در راه بمن ملحق شدند و از
 خود ابوی گفته و برانزد مبارک شاه فرستادم و خود میان کواست
 درآمده قریب دو هزار کس را با خود متفرق ساختیم که هرگاه در
 سمرقند علم سلطنت برافرازم ایشان خود را برسانند
 و شب پنهانی داخل شهر سمرقند شدیم و بخانه خلق ترکان آغا خود را

کتابان خود رفته و تول نمودم و شب و روز در فکر و تدبیر بودم و چنان
 هست و روز پنهانی گذرانیدم تا آنکه بعضی از امالی شهر را بدین من
 اطلاع نمودند و نزد یکت بود که تهر من فاش شود تا چار باخانه سوا
 که در شهر با من بود و شب سمرقند برآمده بطرف خوارزم متوجه شد
 و جمعی از پیادگان هم با من رفاقت کردند و در انسانی راه چند
 از کفر ترکانمان بدست آورد و پیادگان خود را سوار ساختیم
 و آمده در موضع چینی در کنار آب آمویه روز حسین پست
 ملینه و تول نمودم و در حصین عالی ابل حرم و مبارک شاه و سید حسن و چاق
 که در حوالی بخارا گذاشته بودم آمده بمن ملحق شدند و متوجه خواجه
 اعلان و پیرام طایر با افواج خود آمده ملازمت نمودند و قریب
 پیرایه هزار نفر من جمع آمدند و از آنجا خود با خود کنکاش کرده و از
 باخترین و فخر باد شدیم و آن ملک است استخر و اندیم
 کنکاش پیچیدم که در ایام خروج خود کردیم این بود

سوار بودند و سپه پیاده و هزارهائی که با کمان و نیزه و تیر و نیزه
که در محرم سن بود و با خود بر اسب خود سوار ساخته بودند و در
صحرائی خود فرسودگان می گشتند تا آنکه شبی بهر جای نزد آمد و بمان
شب آن سه نفر خراسانی بوی فاسد اسپ را گرفته و سوار شدند که بختند
و در میان بخت کس چهار اسپ نماند و احوال من بسیار مختل شد
لیکن چیزی دل بودم و انشای خطا نکردم
و از سر آتجاده روان شدم و درین وقت علی بیگ که چون
فرمانی بر سر من آمد و مرا برده و در خانه پرنیاز یکت محبوس ساخت
و نگارهایان بر من تعین نمود و نصرت و در روز مرا در قید نگاه داشت
و خود بخود کنگارش کردم و بتائید الهی نموده شد و بقوت باردی
جلادت شمشیری از نگارهایان کشیده و را نشان حلاوت دردم و نگارهایان
روئی نگریه نهادند و من پیشین علی بیگت فتیه استادم و وی از
علی ناشایسته خود که مرا سید ساخته بود و در سنده و متغیر شده بود

و چون از خدمت ایشان برآمد یکی نصرت سوار با من بود و چون
خیز نصرت من در خادام بالباس و آجر رسید به کل سوار و عالم خونی
نوست که بر سر من آمده مرا ضایع سازد و تکل پیاده و با هزار اسوار بر سر
من آمد و من با نصرت سوار خود و با میر حسین که در راه آمد و من بطن
شده بود و در رنده دم و بخت در آمد و تا جدی جنگ و کشت
نمودم که از هزار اسبی بجای کس نماند و از نصرت سوار من و کس
نماند تا آنکه در معنی فتح از جانب من شد
و چون خبر فتح من بمسایع الیاس و اجاده و امر ابراهیم رسید بام
گفتند که بنور عجب مردی و صاحب اقبال و تائید است
و این فتح را بر دشمنان گرفت و چشم او ز کمان از من تیر و شد
کنگارش بگویم که در اصلاح سلطنت خود کرد و این بود
که در آن وقت که احوال دولت من مختل شد و اساس سلطنت
من از هم گسیخته شد چنانچه یار و از کس بهر من نبود که بخت کس

او ز کجایان شنیدیم سایل اهل باور آراستگان که کسی سده بس
چنین نکاش بدیدم که از سر قند برآمده و در کوچه مقام نعمت کس که زین
باشد نزد من پدید آید که جمیعت کرده بقبال و بعد از کجایان سوار است
نمایم

چون از سر قند برآمدهم زیاده از رخصت سوار دیگر کسی با من نماند
و دستم که در نکاش خود غلط کرده ام

و چون کینه در آن که توقف نمودم و کسی من را نیامد و خود بخود

نکاش کردم که کجایان بدیشان رفته شایان بدیشان را بخود متعلق
نمودم

سادم

و سوار شدم و بعد از دست امیر کلاز فتم ایشان را بر آراستار نمودند

که کجایان خوارم و خان عزیزت معطوف دارم و من مال کس را نماند

نماند ایشان کردم که اگر او ز کجایان غریب با ما ایشان بکند انم و ایشان

فاخته فتح خوانده مرا رخصت داد و آمد

که سلطان سیرت و صورت خلفای را شنیدین رضوان الله علیهم
علیهم جمیعین اهل اسلام سپاه و رعیت و علما و مشایخ و بزرگواران
دیدم طغی بر سلطنت قطب السلاطین میر محمود را پدید آمده بودند
که حال جان در رفع و دفع و قطع طغیان او برکت که دست ظلم
و تعدی بعضی و ناموس و مال و اسباب مسلمانان دراز
کرده اند که شش نماند

و ما در عهد و محبت خود در دست پیمان با شما و اگر خلاف پیمان
و عهد نمایم از حلال و حرام الهی برآمده و داخل حلال و حرام شیطانی

باشیم

و چون فتوی را بر من نمودار ساختند که استم که علم قاتل و عدل

سوارانم و بر سر او ز کجایان کشیده و او را مظلومان از ملامت بگیریم

لیکن بعضی مردم از اول این را زار و فاش کردند

و دیگر باره خود بخود نکاش کردم که اگر در سر قند بمقام سلاطین

و خان این اقتدار است و البته برین بکشتن برین مهاد کرد و آن
^{و آن باریک}

برین بکشتن برین افتاد

و کشته شدن خود اسعانه کردم و در علاج آن چنین تدبیر

کردم که جوانان بهادر را لوس بر لایین بر سر خود جمع آورم و ایشان را

بخود تنفق سازم و اولی که سبک دست متابعت من و ادایکو تیمور

بود و دوم امیر جاکو بر لاس و دیگر بهادران از جان و دل اختیار

متابعیت من نمودند

چون مالی ماوراء النهر از دایره من گاه نشدند که از داده کرده اند

که بر او بنگان خرج نایم چون دلهائی ایشان از طایفه خانم از بنگان

سخرف شده بود و اکبر و اصغر ابالی ماوراء النهر من تنفق شدند

و علماء و شایخ قومی بدفع و دفع طایفه از بکشتن نشدند و بعضی از

الوسات و قشوات نیز برین معنی اتفاق نمودند

و صورت نوی دهمدی که کرده بودند و بر کاندسی بکشتن نمودند

به سپه خوار و اسیر و اسیر بسیار داشت چون مرغان

یافت عمدتاً همه قاجولی بسیار بدست و قیل خان را ظاهر ساخت

چون من آن عمدتاً همه را که بر صفه قولا و نقش کرده بودند که خانانی بر

اولاد قیل خان متعلق باشد و سپه سالاری با اولاد قاجولی بسیار

و مخالفت یکدیگر کردند و مطالبه کردم ببار و قاجولی عهد مخالفت

نمودم و سپه سالاری را قبول کردم

و چون ظلم و تعدی او بکینه و در ماوراء النهر بسیار خدایچه

نقصا و سبده و سینه او را اسیر ساخته بودند و ابلاس خواهر از

سلطنت بهره نداشت و در منع ظلم و تعدی ایشان عاجز بود

من از وی بطولت بر او بنگان بکینه کردم و مغلطان را از دست

طالمان خلاص ساختم و این معنی سبب عمارت ابالی ابلاس خواهر

و او بنگان شد

و به مغلکان تیموریان نوشتند که تیمور علم مخالفت را از قدرت

و قومان میر قراچا نوایان را از نادانان و اهل النهر چون باز داشت و من
ولایت ماوراءالنهر تا کنان را ب حجون خزان و ناکشتم و این یککاش
در ابتدای دولت و سلطنت من بود و بخرید من رسید که یکت
مدیر درست کار صد هزار سوار میس کند

یککاش دوم که در عنوان سلطنت خود کرد این بود
که چون تعلق تیمور خان مرسته دیگر بر مملکت ماوراءالنهر کشید
و نقض عهد کرد و حکومت ماوراءالنهر را از من گرفت و بالیاس
خواجه پیر خود سپرد و مرا سپهر لار و مشیر وی ساخت و عهد نامه
قاجلی بهادر و فیل خان را بخواهر ساخت من هم بنا بر قول عهد و پیمان
سپهر لاری را قبول کردم

در شهریور ۷۷۰ هجری قمری من قصد و نیت دادم که تعلق تیمور خان مرسته
دوم که ماوراءالنهر کشید نامه را بخواهر طلب من فرستادم
و من هم استقبال کرده و بر او دیدم و وی نقض عهد کرده ماوراءالنهر

و آنچه از من شنیده همه را پسندیده داشت
و در عین حال با من تعلق تیمور خان رسید که امرای افواج شکرگاه
بسلطنتی سپاه وی از امانی ماوراءالنهر گرفته اند و در ساعت آن
بسلطنت را برایشان اطلاق کرد و بختیله را تعیین نمود و ایشان را ازین
ماوراءالنهر منع کرد و ایشان را مسعود را بخت و حاجی محمود شاه
یسوی را بجای ایشان نصب کرد

و چون بختیله را رسید علم مخالفت را فراخته مراجعت نمود
و در خیال باطلان خواجه که دیوان یکی و امیر ککاش حاج بود و بر خور
ماوراءالنهر خود را در بجانب جنوب روان شدند

و بعد ازین وقت خبر رسید که امرای تعلق تیمور خان در دست
قچاق علم مخالفت را فرار داشته اند خان مضطرب شد و این
یککاش خواسته روی بطرف داشت جبهه باز نهاد
و ماوراءالنهر را بمن گذاشت و درین باب برین عهد نوشت

سپهر لاری را قبول کردم
در شهریور ۷۷۰ هجری قمری
من قصد و نیت دادم که تعلق تیمور خان مرسته
دوم که ماوراءالنهر کشید نامه را بخواهر طلب من فرستادم
و من هم استقبال کرده و بر او دیدم و وی نقض عهد کرده ماوراءالنهر

غالب در نفع بود همان را اختیار می نمود

و هر کنگاشی که پاه را در دل می ساخت از استعمال آن قناری می کردم

و هر صاحب کنگاش که مضطربانه کنگاش می گفت از آگوش می کردم

و مردی که عافانه و مردانه سخن می کرد از آمی ششیدم

و کنگاش نه همه کس می رسیدم لیکن خیر و شر هر سخن را ملاحظه می نمودم

و طرف صلاح و صواب آنرا اختیار می کردم

چنانچه در وقتی که تعلق تمجور خان نمیره چنین کنگاشان نمودم تخیر

ماوراءالنهار از آب خجسته گذشت و برین طلب نام من و

امیر حاجی بر لاسی میسراینده طایر صادر ساخت و ایشان من کنگاش

خواستند که با این لایق و بجانب خراسان بوم و بار و تعلق تمجور خان را

به بیم من ایشان کنگاش گفتند که در دیدن تعلق تمجور خان و دفع است و

یکت ضرر و در رفتن خراسان و ضرر است و یکت نفع ایشان کنگاش

سرا تعلق کردند و موقوفه خراسان شدند و من در رفتن خراسان

درست می کردم و راه را بدان کان کان را ملاحظه نمود و شروع در آن

کار می کردم و از وی تدبیر و غم و درست و خرم و احتیاط می نمودم

همی و دور اندیشی با تمام میرسانیدم

و خبر بمن رسید که صاحب کنگاش جمعی خوانند بود که از آن

اتفاق بر گفتار و کردار خود عاردم باشنده و از آن کانه هیچ وجه

نگذند و اگر گویند بکنیم پیرامون آن کار نگرند

و خبر بمن رسید که کنگاش و قسم است زبانی و ده دلی آنچه

زبانی می شنیدم کوشش می کردم و آنچه ده دلی می شنیدم در

کوشش و دل جایی میدادم

و در بستن گام نشکر کنگاشها از صلح و جنگ پرسش می نمودم و

دلهای مرا می خورد و می جست که جنگ جویند یا صلح و اگر از صلح سخن

می کردند منافع صلح را با ضرر جنگ مقایسه می نمودم و اگر از جنگ

حرف می زدند نفع و فایده آنرا با ضرر صلح ملاحظه می کردم هر که را م

لیکن بر سنت سنیه محمدی صلی الله علیه و سلم هر کاری که کردم بشا و ملک
و چون باب ای و کنگاش جمیع می آمدند از خبر و شرف و نفع و ضرر
کردن و ناکردن کار با که در پیش بود پرسش می نمودم و چون بخان
ایشان راجع می شدم هر دو طرف آنرا ملاخط می نمودم و نفع
و ضرر آنرا بمخاطری آوردم و مخاطرات آن کار را بنظر قریب
میدیدم و بر کار که در آن دو خطر می دیدم طرح میکردم و کار که
یکت خط داشت خست باری نمودم

چنانچه بن بر تعلق تیمور خان صلاح و ادم در وقتی که امرای
وی در دست خسته علم مخالف بر او فرستادند من کنگاش خود
و بوی گفتم که اگر خروج جریج و رفع ایشان بفرستی و خطر تصور است
و اگر خد متوجه شوی یکت خط و وی به کنگاش من عمل کرد و متوجه
است شد و خیال شد که بوی گفتم نمودم

و در جمیع کارها شاد است که با هم دور و اندر اقامت نگذاشته

شکراست و مغلوب شدن از انکی پاه بلکه غالب شدن بشا
و تدبیر است
چنانچه بن با دو صد و چهل و سه کس از دوی کنگاش و تدبیر
بر سر قلعه قرشی که امیر موسی و ملک بهادر با و دوازده هزار سوار
قلعه و خالی فاعله شسته بودند آدم و بتانیه شکر بی تعالی و تدبیر
درست فاعله قرشی را مستخر کردند

و با دوازده هزار سوار امیر موسی ملک بهادر آمد و در قلعه
قرشی محاصره نمود و من اعتماد بر تانیه از دوی کردم و از دوی تدبیر
و احتیاط از قلعه بر آدم و مرتبه بر تانیه جنگ کردم و باین دو صد
چهل و سه کس دوازده هزار سوار شکست آدم و چند فرزند
راه تعاقب ایشان نمودم

و توجیه بن رسید که راجعی به تیر و کنگاش امیری و نادان
یوشیاد می آید که چشمت کار دارد و به قدر مستور است

بشاد است و تدبیر عملی تا آخر نادم و پیشان گردی
و بدانکه در امور سلطنت یکت قصه صبر و تحمل است و یکت قصه
تفاؤل و تجامل بعد از تعارف و از کلا کردن بهر نسبت صبر و استقامت
و خرم و احتیاط و شجاعت جمیع امور میسر شود و اسلام
و کوی این کجوت مادی بود که مراد از نمودن ظاهر ساخت که در
همه سلطنت نه قصه شاد است و نه بید و کناشش است و
یکت قصه شمشیر
که گفته اند به تدبیری ملکها توان گشت و دو فوجا توان
شکست که به شمشیرهای اشکر با منته نشود
و تجربه من رسید که یکت مرد کار دیده شجاع مردانه شتاب
عزم و تدبیر و خرم بهتر از هزار مرد بی تدبیر و خرم است چنانکه
مرد کار دیده هزار مرد را کار کند باید
و تجربه من رسید که غالب شدن بر مخالفان به از بسیاری

و کناشش امور ملک گیری و جهانداری و لشکر کشی و دشمن برادام
سوار و دهنورست کردن
اوردن و دوست ساختن مخالفان و در دادن و بر دادن
بسیان دوستان و دشمنان چنین کردم
که هر مین بن نوشت که ابو الفصور تمجود در امور سلطنت چها
امر را بدست گیرد یعنی کناشش و دشورست و خرم و احتیاط
که هر سلطنتی که از کناشش و دشورست خالی باشد چون شخصی است
جامل که آنچه کند و گوید همه غلط باشد و گفتار و کردارش بر سر پستی
و ندامت باز دارد پس بهتر است که در شصت امور سلطنت خود را

تیمورتوز و کولاری

فارسیان

علی خان صاغونی و

جیب الله کانتوف ترجمه سی

اودنیکستان فلادراکادیمیسس بخیراحسانسینا ریخ فلادروقتوری

بوری بای احمدوفی تحریری آستیده

